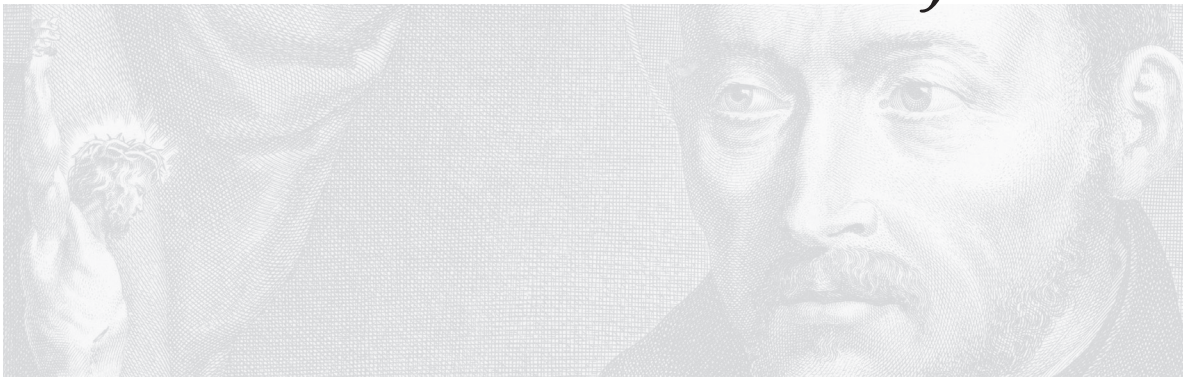

WACŁAW KRÓLIKOWSKI SJ

ADNOTACJE

DO ĆWICZEŃ DUCHOWYCH
ŚW. IGNACEGO LOYOLI

STUDIUM
TEOLOGICZNO-PASTORALNE

WYDAWNICTWO NAUKOWE
AKADEMII IGNATIANUM W KRAKOWIE

KRAKÓW 2018

© Akademia Ignatianum w Krakowie, 2018

Recenzenci

dr hab. Józef Augustyn SJ, prof. AIK

ks. prof. dr hab. Leon Nieścior OMI

Redaktor prowadzący

Roman Małecki

Skład i łamanie

Paweł Majewski

Projekt okładki i stron tytułowych

PHOTO DESIGN – Lesław Sławiński

Na okładce

Św. Ignacy Loyola na modlitwie przed krucyfiksem

Lucas Vorsterman, rycina (1621), Rijksmuseum, Amsterdam

ISBN 978-83-7614-367-5

Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie

ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków

tel. 12 39 99 620

wydawnictwo@ignatianum.edu.pl

<http://wydawnictwo.ignatianum.edu.pl>

Dystrybucja: Wydawnictwo WAM

tel. 12 62 93 254-255 • faks 12 62 93 496

e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

Spis treści

Wykaz skrótów	9
Wstęp	11
I. <i>Ćwiczenia duchowe</i> św. Ignacego Loyoli – wprowadzenie ogólne	43
1. Wartość i znaczenie <i>Ćwiczeń duchowych</i>	43
2. Cel <i>Ćwiczeń duchowych</i>	54
3. Kościół wobec <i>Ćwiczeń duchowych</i>	62
4. Źródła <i>Ćwiczeń duchowych</i>	71
5. Geneza <i>Ćwiczeń duchowych</i>	82
6. Teksty <i>Ćwiczeń duchowych</i>	91
7. Przekłady i wydania <i>Ćwiczeń duchowych</i> w języku polskim	102
8. Metoda <i>Ćwiczeń duchowych</i>	105
9. Podsumowanie	116
II. Adnotacje na tle <i>Ćwiczeń duchowych</i> św. Ignacego Loyoli	119
1. Umiejscowienie Adnotacji w <i>Ćwiczeniach duchowych</i>	119
2. Historia powstania Adnotacji do <i>Ćwiczeń duchowych</i>	122
3. Podział Adnotacji do <i>Ćwiczeń duchowych</i>	125

4. Cel Adnotacji do <i>Ćwiczeń duchowych</i>	129
5. Podsumowanie	137

III. Analiza treści Adnotacji do *Ćwiczeń duchowych*

Adnotacja 1	140
Adnotacja 2	152
Adnotacja 3	173
Adnotacja 4	177
Adnotacja 5	184
Adnotacja 6	193
Adnotacja 7	203
Adnotacja 8	212
Adnotacja 9	214
Adnotacja 10	217
Adnotacja 11	222
Adnotacja 12	224
Adnotacja 13	226
Adnotacja 14	229
Adnotacja 15	233
Adnotacja 16	238
Adnotacja 17	245
Adnotacja 18	247
Adnotacja 19	259
Adnotacja 20	265
Podsumowanie	276
Zakończenie	279
Bibliografia	287
Indeks osób	321
Summary	329

Contents

List of abbreviations	9
Introduction	11
I. <i>Spiritual Exercises</i> of St. Ignatius of Loyola:	
General introduction	43
1. The value and meaning of <i>Spiritual Exercises</i>	43
2. The aim of <i>Spiritual Exercises</i>	54
3. The Church and <i>Spiritual Exercises</i>	62
4. The sources of <i>Spiritual Exercises</i>	71
5. The origins of <i>Spiritual Exercises</i>	82
6. The texts of <i>Spiritual Exercises</i>	91
7. Polish translations and editions of <i>Spiritual Exercises</i>	102
8. The method of <i>Spiritual Exercises</i>	105
9. Recapitulation	116
II. Annotations in the light of <i>Spiritual Exercises</i> of St. Ignatius of Loyola	119
1. The placement of Annotations in <i>Spiritual Exercises</i>	119
2. The history of Annotations to <i>Spiritual Exercises</i>	122
3. The division of Annotations to <i>Spiritual Exercises</i>	125

4. The aim of Annotations to <i>Spiritual Exercises</i>	129
5. Recapitulation	137
III. Analysis of the text of Annotations to <i>Spiritual Exercises</i>	139
Annotation 1	140
Annotation 2	152
Annotation 3	173
Annotation 4	177
Annotation 5	184
Annotation 6	193
Annotation 7	203
Annotation 8	212
Annotation 9	214
Annotation 10	217
Annotation 11	222
Annotation 12	224
Annotation 13	226
Annotation 14	229
Annotation 15	233
Annotation 16	238
Annotation 17	245
Annotation 18	247
Annotation 19	259
Annotation 20	265
Recapitulation	276
Conclusion	279
Bibliography	287
Index of names	321
Summary	329

Wykaz skrótów

- A – *Autographum*
- AHSI – Archivum Historicum Societatis Iesu
- ARSI – Archivum Romanum Societatis Iesu
- AdP – Apostolato della Preghiera
- B – *Codex Burdigalensis*
- BAC – Biblioteca de Autores Cristianos
- BIHSI – Bibliotheca Instituti Historici Societatis Iesu
- C – *Codex Coloniensis*
- CahSpIgn – Cahiers de spiritualité ignatienne
- CBE – Collection de la Bibliothèque des Exercices de Saint Ignace
- CIS – Centrum Ignatianum Spiritualitatis
- CNE – Città Nuova Editrice
- D – *Codex Domenici*
- E – *Codex ARSI, Exercitia 3*
- EIDES – Escuela Ignaciana de Espiritualidad
- EIET – Editions de l'Institut d'Etudes Théologique
- EFJP – Édition Facultés Jésuites de Paris
- ELR – Editorial Librería Religiosa
- FN – *Fontes Narrativi de S. Ignatio de Loyola et de Societatis Iesu initiis*, t. 1–4, MHSI, 1943–1965.
- I – *Exercitia Magistri Ioannis*
- Konstytucje – Św. Ignacy Loyola, *Konstytucje Towarzystwa Jezusowego wraz z przypisami Kongregacji Generalnej XXXIV oraz Normy Uzupełniające zatwierdzone przez tę samą Kongregację*, red. B. Steczek, J. Kołacz, wyd. 2, Wydawnictwo WAM, Kraków – Warszawa 2006.

- L* – *Codex Vallisoletanus*
M – *Codex Martinensis*
MHSI – Monumenta Historica Societatis Iesu
N – *Codex Nadal: ARSI, Instit. 221*
P – *Versio prima*
P1 – *Versio prima, recensio 1^a*
P2 – *Versio prima, recensio 2^a*
PUG – Pontificia Università Gregoriana
RAM – Revue d'ascétique et de mystique
RSR – Recherches de science religieuse
V – *Versio Vulgata*
X – *Codex Mexicanus*

Wstęp

Zagadnienie, które podejmuję w niniejszej pracy, zatytułowanej *Adnotacje do Ćwiczeń duchowych św. Ignacego Loyoli. Studium teologiczno-pastoralne*, wpisuje się w podstawową misję i duszpasterską troskę Kościoła o zbawienie człowieka. Misja ta polega na pomocy człowiekowi w jego zjednoczeniu z Bogiem, w miłowaniu bliźniego na wzór Jezusa Chrystusa i w przeżywaniu harmonijnej relacji z otaczającym go światem, aby ostatecznie osiągnąć zbawienie. Celem bowiem naszej wiary, jak przypomina św. Piotr Apostoł, jest „zbawienie dusz” (1 P 1,9)¹.

*Ćwiczenia duchowe*² św. Ignacego Loyoli (1541–1556), będące skutecznym narzędziem pasterskiej posługi Kościoła, to przede wszystkim, jak podkreśla ich Autor, „wszelkie sposoby przygotowania i usposobienia duszy do usunięcia wszystkich uczuć nieuporządkowanych, a po ich usunięciu – do szukania i znalezienia woli Bożej w takim uporządkowaniu swego życia, żeby służyło dla dobra i zbawienia duszy”³.

¹ Korzystam z *Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu* w przekładzie z języków oryginalnych, który opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, wydanie piąte na nowo opracowane i poprawione, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 2002.

² W polskim tłumaczeniu książeczki *Ćwiczeń św. Ignacego* spotykamy zarówno określenie: *Ćwiczenia duchowe* (por. Św. Ignacy Loyola, *Ćwiczenia duchowe*, przeł. M. Bednarz, Wydawnictwo WAM, Kraków 2002), jak i określenie *Ćwiczenia duchowe* (por. Św. Ignacy Loyola, *Ćwiczenia duchowe*, przeł. J. Ożóg, wstęp J. Sermak, Klub Książki Katolickiej, Poznań 2000). W niniejszej pracy korzystam z tłumaczenia ojca Mieczysława Bednarza, ale używam określenia *Ćwiczenia duchowe* (*Ejercicios espirituales*), ponieważ dedykowane one są nie tylko osobom duchownym, ale wszystkim wiernym w Kościele.

³ Św. Ignacy Loyola, *Ćwiczenia duchowe*, przeł. M. Bednarz, Wydawnictwo WAM, Kraków 2002, nr 1. Odtąd dzieło to będę cytował w tekście, z podaniem skrótu ĆD i dodaniem odpowiedniego numeru.

Zasadnicze cztery etapy *Ćwiczeń*, nazywane przez św. Ignacego tygodniami⁴, poprzedzone są dwudziestoma Adnotacjami, które „służą do zdobycia pewnego zrozumienia *Ćwiczeń duchownych* [...], i [są] pomocne tak temu, który ich udziela, jak i temu, który je odprawia” (ĆD 1). Przedmiotem badań w ramach tej pracy jest przede wszystkim krytyczna analiza tych dwudziestu Adnotacji do *Ćwiczeń duchownych*.

1. Znaczenie poruszanego tematu. Człowiek został stworzony na obraz Boży, czyli do miłości, bo „Bóg jest miłością” (1 J 4,16). W Księdze Rodzaju czytamy: „Stworzył więc Bóg człowieka na swój obraz, na obraz Boży go stworzył: stworzył mężczyznę i kobietę” (Rdz 1,27). Głównym i odwiecznym powołaniem człowieka, najważniejszym jego celem życiowym, jest więc upodobnienie się do najdoskonalszego obrazu Boga niewidzialnego – Jezusa Chrystusa i przeżywanie żywej relacji z Trzema Osobami Boskimi na Jego wzór. Już w Starym Testamencie Bóg wzywał człowieka do wypełnienia tego najważniejszego powołania: „Bądźcie świętymi, bo Ja jestem święty!” (Kpł 11,44; por. 1 P 1,16). Także w Nowym Testamencie Jezus Chrystus zaprasza człowieka do trwania w życiodajnej relacji z Nim, niczym winorośle w winnym krzewie: „Trwajcie we Mnie, a Ja w was [będę trwać] [...]. Trwajcie w miłości mojej!” (J 15,4.9). Jak przypomina św. Paweł: „W Nim bowiem wybrał nas przed założeniem świata, abyśmy byli święci i nieskalani przed Jego obliczem” (Ef 1,4).

Również Kościół w swoim nauczaniu stwierdza, że „człowiek jest wezwany do uczestnictwa w życiu Bożym przez poznanie i miłość. Został stworzony w tym celu i to stanowi podstawową rację jego godności”⁵. W *Konstytucji dogmatycznej o Kościele* Sobór Watykański II przypomina także, iż „wszyscy ludzie są wezwani do tego zjednoczenia z Chrystusem, który jest światłością świata, od którego pochodzimy, dzięki któremu żyjemy i do którego zdążamy”⁶. Nato-

⁴ W *Ćwiczeniach duchowych* wyróżniamy cztery etapy duchowego rozwoju, zwane tygodniami. Czas trwania poszczególnych tygodni *Ćwiczeń* nie jest równoznaczny z tygodniem kalendarzowym. Może on mieć od kilku do kilkunastu dni, w zależności od danego etapu *Ćwiczeń*.

⁵ *Katechizm Kościoła katolickiego*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 1994, nr 356, s. 91.

⁶ *Konstytucja dogmatyczna o Kościele*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, tekst polski, nowe tłumaczenie, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 2012, nr 3, s. 105.

miast św. Jan Paweł II w encyklice *Evangelium vitae* dodaje: „Człowiek jest powołany do pełni życia, która przekracza znacznie wymiary jego ziemskiego bytowania, ponieważ polega na uczestnictwie w życiu samego Boga”⁷.

Ludzki grzech i słabości sprawiają jednak, że człowiek napotyka na bardzo poważne trudności w wypełnieniu tego najważniejszego, życiowego powołania, jakim jest budowanie żywej relacji z Bogiem Ojcem przez Jego Syna Jezusa Chrystusa w mocy Ducha Świętego. Konsekwentnie, grzech sprawia, że człowiek ma utrudnione relacje z drugim człowiekiem i z otaczającym go światem. Żyje jakby w nierównowadze na różnych poziomach własnej egzystencji. Jednocześnie w najgłębszych pokładach swego jestestwa tęskni za Bogiem Miłością (por. 1 J 4,16), „jak ziemia zeschła, spragniona, bez wody” (Ps 63,2).

W *Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym* czytamy, że „zakłócenia równowagi, na które cierpi świat współczesny, powiązane są z owym bardziej podstawowym zachwianiem równowagi, które zakorzenione jest w sercu człowieka, jako że w samym człowieku zwalczą się nawzajem wiele przeciwstawnych tendencji. Gdy bowiem z jednej strony jako stworzenie doświadcza często ograniczenia, to z drugiej jest nieograniczony w swych pragnieniach i czuje się powołany do wyższego życia. Pociągany przez liczne atrakcje, zmuszony jest ciągle między nimi wybierać, niektórych zaś z nich się wyrzekać. Co więcej, będąc słabym i grzesznym, nierzadko czyni on to, czego nie chce, a nie czyni tego, co chciałby czynić (por. Rz 7,14 nn.)”⁸.

Brak właściwych relacji człowieka z Bogiem, a co za tym idzie, brak harmonii i pokoju w sercu człowieka, jego wewnętrzny smutek – wszystko to objawia się na zewnątrz zarówno w nieuporządkowanych, niszczących relacjach z drugim człowiekiem, jak i z otaczającym go światem. Taki człowiek niszczy i rabuje, zamiast budować i rozwijać. Wtedy także cała ziemia, jak zauważa papież Franciszek w encyklice *Laudato sí*, „protestuje z powodu zła, jakie jej wyrządzamy nieodpowiedzialnym wykorzystywaniem i rabunkową eksploatacją dóbr, które

⁷ Jan Paweł II, *Evangelium vitae*, Libreria Editrice Vaticana, Città de Vaticano 1995, nr 2.

⁸ Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym*, nr 10, s. 532.

Bóg w niej umieścił [...]. Przemoc, jaka istnieje w ludzkich sercach zranionych grzechem, wyraża się również w objawach choroby, jaką dostrzegamy w glebie, wodzie, powietrzu i w istotach żywych [...]. Nasz dom, Ziemia, zdaje się stawać coraz bardziej ogromnym składem nieczystości [...]. Problemy te są ściśle związane z kulturą odrzucenia⁹, która dotyka zarówno ludzi wykluczonych, jak i przedmiotów, które szybko stają się śmieciami”¹⁰.

Z drugiej strony, „Kościół jednak wierzy, że Chrystus, umarły i zmartwychwstały za wszystkich (por. 2 Kor 5,15), przez swojego Ducha dostarcza człowiekowi światła i siły, aby mógł on odpowiedzieć na swe najważniejsze powołanie, oraz że nie dano ludziom pod niebem żadnego innego imienia, przez które mogliby być zbawieni (por. Dz 4,12). Podobnie także wierzy, że klucz, centrum i cel całej historii ludzkiej znajduje się w jego Panu i Nauczycielu”¹¹. Jezusowa Ewangelia i jej radość „napęłnia serce i całe życie tych, którzy spotykają się z Jezusem. Ci, którzy pozwalają, żeby ich zbawił, zostają wyzwoleni od grzechu, od smutku, od wewnętrznej pustki, od izolacji. Z Jezusem Chrystusem radość zawsze rodzi się i odradza”¹².

Ćwiczenia duchowe św. Ignacego, które bezpośrednio wpisują się w troskę Kościoła o zbawienie człowieka, są bardzo skutecznym narzędziem pastoralnym, pomagającym człowiekowi bardziej poznać Boga w Jezusie Chrystusie, szczerze Go umiłować i ze wszystkich sił naśladować mocą Ducha Świętego. Adnotacje, które poprzedzają *Ćwiczenia*, są dużą pomocą w lepszym przeżywaniu rekolekcji ignacjańskich, zarówno przez dających je, jak i odprawiających, stanowią pomoc w przeżywaniu coraz głębszej więzi z Bogiem. Zatem badanie *Ćwiczeń*, z punktu widzenia praktyki życia chrześcijańskiego we współczesnym świecie, ma ogromne znaczenie, ponieważ ciągle zmienia się kontekst, w którym dzisiaj ludzie żyją. Fakt, że *Ćwiczenia duchowe* służą rozwojowi relacji

⁹ Polska wersja tekstu nie oddaje dokładnie w tym miejscu myśli papieża. Bardziej adekwatnym sformułowaniem jest „kultura wyrzucania” (oryg. *la cultura dello scarto*).

¹⁰ Ojciec Święty Franciszek, *Encyklika Laudato si'*. *W trosce o wspólny dom*, Wydawnictwo „M”, Kraków 2015, nr 2, s. 5; nr 21, s. 18; nr 22, s. 18.

¹¹ Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym*, nr 10, s. 533.

¹² Ojciec Święty Franciszek, *Adhortacja apostolska Ewangelii gaudium. O głoszeniu Ewangelii w dzisiejszym świecie*, Wydawnictwo „M”, Kraków 2013, nr 1, s. 5.

z Bogiem od ponad 470 lat świadczy o tym, że są one ciągle na nowo odczytywane, aby mogły być jak najowocniej praktykowane w różnych kontekstach historycznych, kulturowych itp., aby wciąż mogły się przyczynić do nowej ewangelizacji, tak bardzo dzisiaj potrzebnej¹³.

2. **Aktualność zagadnienia.** W każdej epoce, również w naszych czasach, człowiek doświadcza miłości Boga Stwórcy i Zbawiciela, ale także własnego grzechu i słabości. Jak podkreśla papież Franciszek: „Wielkim niebezpieczeństwem współczesnego świata, z jego wieloraką i przyniatającą ofertą konsumpcji, jest smutek rodzący się w przyzwyczajonym do wygody i chciwym sercu, towarzyszący chorobliwemu poszukiwaniu powierzchownych przyjemności oraz wylolowanemu sumieniu”¹⁴.

Jako chrześcijanie, „jeszcze do wczorajszego dnia trwaliśmy w przekonaniu, że klimat kulturowy i społeczny sprzyja stylowi życia opartemu o wiarę. Dziś wszystko się zmienia. Co prawda można zaobserwować wzrost zainteresowania, zwłaszcza wśród ludzi młodych, pogłębieniem wiary i głębszym jej zrozumieniem [...]. Ale o wiele bardziej wzrasta odsetek społeczeństwa, które żyje tak, jakby Boga nie było. Zaznacza się także słabość kulturowa, brak dynamiki społecznej, żywotności, poczucia wspólnoty oraz poczucia jedności społeczeństwa. Niektórzy mówią wprost o nienawiści jednych ku drugim w tym samym społeczeństwie. Nie jest od tego wolna społeczność katolicka”¹⁵.

Tymczasem relacje Trzech Osób Boskich są relacjami miłości, bo „Bóg jest miłością” (1 J 4,16). Zasadniczą misją Kościoła jest więc pomóc człowiekowi w poznaniu Boga Stwórcy i Zbawiciela, w umiłowaniu Go całym sercem i życiu na wzór Jezusa Chrystusa mocą Ducha Świętego. Tę wielką misję Kościoła podjęło także założone przez św. Ignacego Loyolę Towarzystwo Jezusowe, które oficjalnie zostało

¹³ Por.: Benedykt XVI, *Światłość świata*, przeł. P. Napiwodzki, Znak, Kraków 2011; K. Pawlina, *Nowa ewangelizacja i jej realizacja w Polsce po 1989 roku*, Wydawnictwo Sióstr Loretanek, Warszawa 1995; tenże, *Nowa generacja i stara Ewangelia. Jak ewangelizować dzisiaj?*, w: *Nowa ewangelizacja wyzwaniem dla Kościoła w Polsce*, red. B. Biela, Wydawnictwo Emmanuel, Katowice 2011, s. 111–133.

¹⁴ Ojciec Święty Franciszek, *Adhortacja apostolska Evangelii gaudium. O głoszeniu Ewangelii w dzisiejszym świecie*, Wydawnictwo „M”, Kraków 2013, nr 2, s. 5.

¹⁵ F. Rossi de Gasperis, A. Koprowski, *Na skrzyżowaniu dróg (Ekklesia). Jak Jezus Chrystus dla nas tworzył swój Kościół*, Kontrast, Warszawa 2017, s. 6.

zatwierdzone Listem Apostolskim papieża Pawła III *Regimini militantis Ecclesiae* w dniu 27 września 1540 roku. W Formule Instytutu czytamy, że Towarzystwo Jezusowe „zostało ustanowione przede wszystkim po to, żeby się w szczególny sposób przyczyniać do postępu dusz i do szerzenia wiary”¹⁶. Podczas ostatniej Kongregacji Generalnej Towarzystwa Jezusowego papież Franciszek przypomniał zebranim w Rzymie ojcom, że „właściwym zadaniem Towarzystwa jest pocieszać wierny lud i pomagać przez rozeznanie, aby nieprzyjaciel natury ludzkiej nie pozbawił nas radości: radości ewangelizowania, radości rodziny, radości Kościoła, radości stworzenia”¹⁷.

Duszpasterska posługa Towarzystwa Jezusowego, wpisująca się w zasadniczą misję Kościoła, realizuje się w sposób szczególny poprzez udzielanie *Ćwiczeń duchowych*, zatwierdzonych przez papieża Pawła III uroczystym brewe *Pastoralis officii cura* w dniu 31 lipca 1548 roku. *Ćwiczenia duchowe* św. Ignacego są bowiem niezwykle narzędziem jednoczącym człowieka z Bogiem. Przez ponad cztery i pół wieku potwierdzają to kolejni papieże¹⁸. Niezwykłą wartość *Ćwiczeń duchowych* potwierdzają także bardzo liczne i głębokie świadectwa wielu osób różnych stanów na przestrzeni wieków¹⁹.

Współczesny człowiek dotknięty różnymi formami sekularyzacji²⁰, opanowany przez hałas i często pogrążony w wielowymiarowym chaosie, nie przestaje jednak tęsknić za zagubioną harmonią wewnętrzną,

¹⁶ *Konstytucje Towarzystwa Jezusowego wraz z przypisami Kongregacji Generalnej XXXIV oraz Normy Uzupełniające zatwierdzone przez tę samą Kongregację*, red. B. Steczek, J. Kołacz, wyd. 2, poprawione, Wydawnictwo WAM, Kraków – Warszawa 2006, nr 1, s. 29.

¹⁷ *Przemówienie Papieża Franciszka do 36. Kongregacji Generalnej*, Aula Kongregacji, 24 października 2016 roku, w: *Dekrety i Dokumenty 36. Kongregacji Generalnej Towarzystwa Jezusowego. Rzym 2016*, Wydawnictwo WAM, Kraków – Warszawa 2017, s. 93–94.

¹⁸ Więcej na ten temat znajdziemy we Wprowadzeniu, zob. s. 60–69.

¹⁹ Ten temat zostanie szerzej omówiony we Wprowadzeniu, zob. s. 41–52.

²⁰ Por.: J. Casanova, *Religie publiczne w nowoczesnym świecie*, przeł. T. Kunz, Zakład Wydawniczy «Nomos», Kraków 2005; K. Dobbelaere, *Sekularyzacja. Trzy poziomy analizy*, przeł. R. Babińska, Zakład Wydawniczy «Nomos», Kraków 2008; J. Mariański, *Kościół katolicki w Polsce w przestrzeni życia publicznego. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013; tenże, *Sekularyzacja – desekularyzacja – nowa duchowość. Studium socjologiczne*, Zakład Wydawniczy «Nomos», Kraków 2013.

nie zdając sobie często sprawy, że jest to tęsknota za miłującym Bogiem. Poszukuje więc, jakby na oślepi, różnych „rodzajów” duchowości, różnych „metod”, aby odnaleźć choćby namiastkę sensu własnego życia i uciszyć skołatane serce. Jakby intuicyjnie wyczuwał, że „Bóg wchodzi w najtajniejsze głębin naszego jestestwa w ciszy, a nie we wrzawie i hałasie”²¹.

Tymczasem od wieków istnieje w Kościele jakże sprawdzona, skuteczna duchowość i metoda *Ćwiczeń duchowych*, o której papież Pius XI w encyklice *Mens Nostra* tak powiedział: „Dowiedzione jest, że pośród wszystkich metod w odprawianiu ćwiczeń duchownych, chwalebnie opierających się na zasadach zdrowej ascezy katolickiej, jedna przed innymi zawsze pierwsze zajmowała miejsce. Udarowana całkowitym i często ponawianym potwierdzeniem Stolicy Świętej, zaszczycona pochwałami mężów znakomitych w dziedzinie nauk duchownych i osobiście świętych, niepojęte przyniosła owoce świętości [...]. Mówimy o metodzie wprowadzonej przez św. Ignacego z Loyoli, którego wybitnym i szczególnym mistrzem ćwiczeń duchownych z upodobaniem nazywamy”²².

Ćwiczenia duchowe św. Ignacego uczą rekolektanta między innymi głębokiego, wewnętrznego wyciszenia i milczenia, dzięki czemu skutecznie pomagają mu rozpoznać głos Boga i poprzez uległość Duchowi Świętemu doświadczyć wewnętrznej przemiany i wierności Bogu. Papież Benedykt XVI w homilii podczas Mszy świętej w Sulmonie (4.07.2010) wyraził tę myśl następująco: „Żyjemy w społeczeństwie, w którym wydaje się, że każda przestrzeń, każdy moment muszą być «wypełnione» inicjatywami, działaniem, dźwiękami; często brak czasu nawet na to, żeby posłuchać i porozmawiać [...]. Nie bójmy się ciszy wokół nas i w nas samych, jeśli chcemy, żeby nam się udało usłyszeć nie tylko głos Boga, ale i głos tych, którzy żyją obok nas, głos innych ludzi”²³. Zaś kardynał Robert Sarah dopowiada: „Bóg urzeczywist-

²¹ Kard. R. Sarah, N. Diat, *Moc milczenia. Przeciw kulturze hałasu*, przeł. A. Kuryś, Wydawnictwo Sióstr Loretanek, Warszawa 2017, s. 39.

²² Pius XI, *Mens Nostra*, „Acta Apostolicae Sedis” 1929, t. 21, s. 703. Korzystam z tłumaczenia Józefa Pachuckiego, które znajduje się w: Św. Ignacy Loyola, *Pisma wybrane. Komentarze*, t. 2, oprac. M. Bednarz przy współpracy A. Bobera i R. Skórki, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1968, s. 271.

²³ Benedykt XVI, *Świętość nigdy nie wychodzi z mody*, „L'Osservatore Romano”, wyd. polskie, 2010, nr 8–9, s. 25.

nia wszystko, działa w każdych okolicznościach i dokonuje wszystkich naszych wewnętrznych przemian. Czyni to jednak wówczas, gdy oczekujemy Go w skupieniu i w milczeniu”²⁴.

Zatem w kontekście współczesnych zagrożeń cywilizacyjnych, które także papież Jan Paweł II określał „kulturą śmierci”²⁵, w okolicznościach często niezwerbalizowanego, duchowego głodu prawdziwego życia, prawdziwej duchowości, która prowadziłyby do wewnętrznego pokoju i autentycznej radości, *Ćwiczenia duchowe* są niezwykle cennym darem Niebios danym przez św. Ignacego Kościołowi, a przez Kościół także współczesnemu człowiekowi. Są wielkim darem Bożym i szansą dla współczesnej, zsekularyzowanej i zgiełkliwej cywilizacji, ponieważ są niezwykłą szkołą wewnętrznego i zewnętrznego milczenia, w której uczymy się owocnego wsłuchiwania się w głos Boga, uległości Duchowi Świętemu i prawdziwego z Nim dialogu²⁶.

Jednym z bardzo ważnych elementów prostej i jakże skutecznej metody *Ćwiczeń duchowych* jest nie tylko milczenie, ale także pomoc dającego *Ćwiczenia* dla osoby, która je odprawia²⁷. Zasadniczym zadaniem dającego *Ćwiczenia* jest takie towarzyszenie rekolektantowi, aby – jak mówi św. Ignacy – „sam Stwórca i Pan udzielał się duszy sobie oddanej i ogarniał ją ku swej miłości i chwale” (ĆD 15). Na temat roli dającego *Ćwiczenia*, ale i zadań osoby je odprawiającej, św. Ignacy pisze zwłaszcza w Adnotacjach – pierwszych dwudziestu uwagach do *Ćwiczeń duchowych* (por. ĆD 1–20). Adnotacje do *Ćwiczeń*, które są głównym przedmiotem niniejszej analizy, stanowią przejaw głębokiej duszpasterskiej troski Kościoła, a zarazem są bardzo cenną pomocą w duchowym rozwoju osoby odprawiającej rekolekcje ignacjańskie. Dlatego ich ponowne odczytanie w kontekście współczesnej kultury wydaje się być niezbędne.

3. Dotychczasowa refleksja naukowa nad Adnotacjami do *Ćwiczeń duchowych*. Niniejsza praca wpisuje się w szeroki nurt badań nad *Ćwiczeniami*, a zwłaszcza nad samymi

²⁴ Kard. R. Sarah, N. Diat, *Moc milczenia. Przeciw kulturze hałasu*, dz. cyt., s. 39.

²⁵ Jan Paweł II, *Evangelium vitae*, dz. cyt., nr 26.

²⁶ Por. N. Kotyła, *Wyzwolić ducha. Człowiek współczesny a „Ćwiczenia Duchowe” św. Ignacego Loyoli. Próba konfrontacji człowieka doby sekularyzacji z „Ćwiczeniami Duchowymi” św. Ignacego Loyoli*, Wydawnictwo WAM, Kraków 1998.

²⁷ Więcej na temat różnych elementów metody *Ćwiczeń* znajduje się we Wprowadzeniu. Por. s. 103-114.

Adnotacjami. Prezentując zatem dotychczasowy stan refleksji naukowej nad Adnotacjami, należy najpierw odnieść się do komentatorów całych *Ćwiczeń duchowych*, ponieważ Adnotacje są ich częścią, a następnie do komentatorów, którzy podjęli analizę tylko Adnotacji. Rozpocznę zatem od największych klasyków z początków Towarzystwa Jezusowego, którzy komentowali *Ćwiczenia* wraz z Adnotacjami, a następnie przejdę do tych wybitnych komentatorów, którzy podjęli szczegółową analizę Adnotacji, będących integralną częścią całych *Ćwiczeń duchowych*.

Do pierwszych, najważniejszych komentatorów *Ćwiczeń duchowych* św. Ignacego z okresu początków Towarzystwa, często nazywanych klasykami czy wręcz ikonami wyznaczającymi kierunki interpretacji *Ćwiczeń*, zachowujących wierność pierwotnej myśli ich Autora, a jednocześnie ukazujących bogactwo możliwości ich dostosowania, należą: ojciec Achille Gagliardi (1537–1607), ojciec Franciszek Suárez (1548–1617), ojciec Antoine Le Gaudier (1572–622) i ojciec Luis de la Palma (1560–1641).

Ojciec Achille Gagliardi urodził się w Padwie w 1537 roku. Wstąpił do Towarzystwa Jezusowego w 1559 roku. Po studiach był profesorem w Rzymie, Padwie i Mediolanie. W Mediolanie współpracował ze św. Karolem Borromeuszem, towarzysząc mu w wizytacjach duszpasterskich diecezji. Na jego prośbę napisał *Katechizm wiary katolickiej* (Mediolan 1584). Zmarł w Modenie w 1607 roku²⁸. Jego komentarz do *Ćwiczeń duchowych* nosi tytuł: *Commentarii seu Explicationes in Exercitia spiritualia Sancti Patris Ignatii de Loyola* i został opublikowany w Brugii w 1882 roku²⁹.

Miguel Lop Sebastià bardzo wysoko ocenia dzieła napisane przez ojca Achille Gagliardiego³⁰. O jego komentarzu do *Ćwiczeń* twierdzi, że jest „wspaniałym dziełem” (*magnífica obra*), które „zawiera elementy najwyższych lotów, godne figurowania wśród najlepszych

²⁸ Por. G. Mucci, Gagliardi, Achille, w: *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús. Biográfico-temático*, t. 4, red. Ch. O'Neill, J. Domínguez, Universidad Pontificia Comillas, Madrid 2001, s. 1547–1548.

²⁹ A. Gagliardi, *Commentarii seu Explicationes in Exercitia spiritualia Sancti Patris Ignatii de Loyola (...) nunc primum integri in lucem editi, curante Constantino Van Aken*, Desclée de Brouwer et Societatis Iesu, Brugis 1882.

³⁰ Poza komentarzem do *Ćwiczeń duchowych* napisał także: *Praxis cultus interni, De interiori doctrina, Breve compendio* (Brescia 1611).

Dyrektorów [na temat *Ćwiczeń*]³¹. W podobnym tonie wypowiada się Rossano Zas Friz. Twierdzi ponadto, że Gagliardi jest jednym z autorów-mistyków najbardziej uznanych w Towarzystwie Jezusowym przed kasatą, obok takich postaci jak: Antonio Cordeses, Baltasar Álvarez, Diego Álvarez de Paz, Louis Lallemant, Jean-Joseph Surin, Jean-Pierre de Caussade i Giovanni Battista Scaramelli³². Ignacio Iparraguirre podkreślając wielką znajomość *Ćwiczeń*, jaką posiadał Achille Gagliardi, napisał, że „polecany przez św. Karola Boromeusza opuścił Wieczne Miasto, aby być apostołem *Ćwiczeń* przez ponad dwadzieścia pięć lat, nie tylko w Mediolanie, ale także w Wenecji, Turynie, Brescii czy w Modenie. Bez wątpienia, ze względu na znakomite kierownictwo duchowe i swoją głęboką znajomość metody ignacjańskiej, jemu współcześni chętnie porównywali go do św. Piotra Fabera³³”.

W XX wieku powstało wiele opracowań na temat dzieł ojca Achille Gagliardiego³⁴. Prawdopodobnie jest to związane z zachętą Soboru Watykańskiego II, aby nieustannie powracać do źródeł³⁵. W ostatnich latach jego komentarz *Ćwiczeń duchowych* został przetłumaczony na różne języki³⁶.

³¹ M. Lop Sebastià, *Los Directorios de Ejercicios 1540–1599*, Mensajero – Sal Terrae, Bilbao – Santander 2000, s. 393.

³² Por. R. Zas Friz de Col, *Breve introducción a la mística ignaciana del siglo XVI*, „Ignaziana” 2013, t. 16, s. 213.

³³ I. Iparraguirre, *Historia de la práctica de los Ejercicios de San Ignacio*, t. 2: *Desde la muerte de San Ignacio hasta la promulgación del Directorio Oficial (1556–1599)*, El Mensajero del Corazón de Jesús – Institutum Historicum Societatis Iesu, Bilbao – Roma 1955, s. 39–40. Imiona pierwszych towarzyszy św. Ignacego oraz znanych w Polsce jezuitów zapisujemy w języku polskim.

³⁴ Por. L. Polgár, *Bibliographie sur l'histoire de la Compagnie de Jésus 1901–1980*, t. 3, Institutum Historicum Societatis Iesu, Roma 1990, s. 6–7.

³⁵ „Przystosowana do współczesności odnowa życia zakonnego obejmuje zarówno nieustanne powracanie do źródeł wszelkiego życia chrześcijańskiego i do pierwotnego ducha stanowiącego natchnienie dla instytutów, jak też ich przystosowanie do zmienionych warunków naszej doby”. Sobór Watykański II, *Dekret o przystosowanej do współczesności odnowie życia zakonnego*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, dz. cyt., nr 2, s. 265.

³⁶ A. Gagliardi, *Commentaire des Exercices spirituels d'Ignace de Loyola (1590). Suivi de Abrégé de la perfection chrétienne (1588)*, introduction par A. Derville, traduction par F.J. Legrand, J. Kiryllo, F. Évain, C. Flipo, Desclée de Brouwer – Bellarmin, Paris 1996; tenże, *Una via per andare a Dio. Esposizione della dottrina spirituale della Compagnia di Gesù dedicata ai Padri e ai Fratelli affinché possano*

Ojciec Franciszek Suárez urodził się w Granadzie w 1548 roku. Studiował w Salamance i wstąpił do Towarzystwa Jezusowego w 1564 roku. W latach 1580–1584 przebywał w Kolegium Rzymskim, ściśle współpracując ze św. Robertem Bellarminem. W Towarzystwie Jezusowym był uznanym interpretatorem doktryny św. Tomasza z Akwinu. Zmarł w Lizbonie w 1617 roku. Papież Paweł V określił go terminem *Doctor Eximius et Pius* (Doktor wybitny i świętobliwy)³⁷. Jest jednym z najbardziej cenionych jezuitów w całej historii Towarzystwa Jezusowego. W XX wieku ukazało się wiele publikacji na jego temat³⁸.

Przez prawie 50 lat swego życia poświęconych pisarstwu opublikował dziesiątki książek, z których większość ukazała się w Salamance. Treść jego studium była bardzo szeroka: Prawo międzynarodowe, Filozofia prawa, Metafizyka, Teologia dogmatyczna itd. Do najważniejszych jego dzieł należą: *De incarnatione* (1590–1592), *De sacramentis* (1593–1603), *Disputationes metaphysicae* (1597), *De divina substantia eiusque attributis* (1606), *De divina praedestinatione et reprobatione* (1606), *De sanctissimo Trinitatis mysterio* (1606), *De religione* (1608–1625), *De legibus* (1612), *De gratia* (1619), *De angelis* (1620), *De opere sex dierum* (1621), *De anima* (1621), *De fide, spe et charitate* (1622), *De ultimo fine hominis* (1628). Jego *Opera omnia*, składające się z 28 tomów, zostało wydane w kolekcji Liusa Vivesa w Paryżu w latach 1856–1878.

Tom XVI bis umieszczony w zbiorze *Opera omnia*, wydany w połowie XIX wieku, zatytułowany jest: *De religione Societatis Iesu*. Franciszek Suárez broni w nim dobrego imienia Towarzystwa Jezusowego przed atakami polemistów nieprzychylnych Towarzystwu, na przykład Melchiora Cano czy innych³⁹. Jego analiza *Ćwiczeń duchowych*

conoscerla perfettamente, traduzione dall'originale latino di G. Raffo, „Appunti di spiritualità” 2001, nr 56, s. 12–131; tenże, *Direttorio spirituale*, red. D. Libanori, San Paolo, Roma 2012.

³⁷ Por. E. Elorduy, *Suárez Francisco*, w: *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús*, dz. cyt., t. 4, s. 3654–3656.

³⁸ Por.: L. Polgár, *Bibliographie sur l'histoire de la Compagnie de Jésus 1901–1980*, t. 3, dz. cyt., s. 268–329; F. Rodríguez Molero, *Suárez (François)*, w: *Dictionnaire de Spiritualité. Ascétique et Mystique. Doctrine et Histoire*, fondé par M. Viller, F. Cavalleria, J. de Guibert, continué par A. Rayez, A. Derville et A. Solignac, avec le concours d'un grand nombre de collaborateurs, Beauchesne, Paris 1932–1995, t. 14, s. 1278.

³⁹ Por. F. Suárez, *Los Ejercicios Espirituales: una defensa*, red. J. Giménez Meliá, Mensajero – Sal Terrae, Bilbao – Santander 2003.

znajduje się w traktacie dziesiątym *De religione Societatis Iesu*, w księdze dziewiątej. Księga ta składa się z dziewięciu rozdziałów. Trzy z nich: 5, 6, i 7 odnoszą się bezpośrednio do *Ćwiczeń* i są ich analizą⁴⁰. W rozdziale 5 Suárez pisze o tym, czym są *Ćwiczenia duchowe* i jaką zawierają doktrynę. Rozdział 6 traktuje o sztuce i metodzie *Ćwiczeń*, a w rozdziale 7 jest mowa o uważności i wierności z jaką Ignacy dawał *Ćwiczenia*, czyli o „posługiwaniu się *Ćwiczeniami* w Towarzystwie Jezusowym i o sposobie udzielania ich osobom świeckim”⁴¹.

Ojciec Antoine Le Gaudier, jezuita francuski, żył w latach 1572–1622. Urodził się w Château-Thierry. Studiował w Paryżu i tam wstąpił do Towarzystwa we wrześniu 1589 roku. Jego magistrem⁴² w nowicjacie⁴³ był ojciec Olivier Mannaerts, któremu sam św. Ignacy dawał *Ćwiczenia*. Dzięki temu Antoine Le Gaudier przejął pierwotną tradycję Towarzystwa Jezusowego. W latach 1618–1621 był rektorem i magistrem nowicjatu oraz trzeciej probacji⁴⁴ w Paryżu, co stało się asumptem do napisania wielkiego traktatu: *De natura et statibus perfectionis*, wydanego pośmiertnie w Paryżu w 1633 roku. Zmarł 14 kwietnia 1622 roku, mając zaledwie 50 lat, z których 33 przeżył w Towarzystwie Jezusowym⁴⁵.

Ojciec Antoine Le Gaudier w swoich najbardziej znanych książkach porusza takie tematy jak: naśladowanie Jezusa Chrystusa,

⁴⁰ Por. F. Suárez, *De religione Societatis Iesu*, 10, IX, rozdz. 5–7, Luis Vives, Paris 1856–1878, s. 1017–1045.

⁴¹ F. Sladeczek, *Defensa de los Ejercicios Espirituales de San Ignacio de Loyola por el P. Suárez*, „Manresa” 1929, t. 5, s. 162.

⁴² „Łac. Magister: mistrz, nauczyciel, przewodnik. Właśc. Magister nowicjatu; ew. magister nowicjuszy – «bezpośredni przełożony i odpowiedzialny za formację nowicjuszy»”. J. Kołacz, *Słownik języka i kultury jezuitów polskich*, dz. cyt., s. 163.

⁴³ „Nowicjat – «pierwszy okres formacji podstawowej jezuitów» [...]. Nowicjat w Towarzystwie Jezusowym (wraz z kandydaturą) trwa pełne dwa lata”. Tamże, s. 184.

⁴⁴ Trzecia probacja, to „ostatni etap formacji podstawowej, którego zakończenie jest warunkiem dopuszczenia do złożenia ostatnich ślubów”. Tamże, s. 281.

⁴⁵ Więcej na jego temat znajdziemy w: H. de Gensac, *Le Gaudier (Antoine)*, w: *Dictionnaire de Spiritualité. Ascétique et Mystique. Doctrine et Histoire*, t. 9, fondé par M. Viller, F. Cavallera, J. de Guibert, continué par A. Rayez, A. Derville et A. Solignac, avec le concours d'un grand nombre de collaborateurs, Beauchesne, Paris 1932–1995, kol. 529–539.

wszecchobecność Boga, medytacje według metody św. Ignacego Loyoli⁴⁶. Jego *Introductio ad solidam perfectionem* jest komentarzem do miesięcznych rekolekcji według *Ćwiczeń duchowych*, wraz z konkretnymi instrukcjami dla jezuitów odbywających trzecią probację⁴⁷. Ojciec Le Gaudier, zgodnie z tytułem, wprowadza rekolektanta na drogę świętości za pośrednictwem *Ćwiczeń*. Św. Klaudiusz de la Colombière „używał tego tekstu podczas odprawiania swoich miesięcznych rekolekcji”⁴⁸. Ojciec Jan Filip Roothaan „uważał je za najlepsze dzieło, prowadzące członków Towarzystwa Jezusowego ku chwale Bożej”⁴⁹. Na jego prośbę zostało ono ponownie zredagowane przez rosyjskiego jezuitę Jana Martinova w Paryżu w latach 1856–1858, następnie poprawione w Turynie w latach 1903–1904, i zatytułowane: *De perfectione vitae spiritualis*. Przetłumaczone na język francuski przez jezuitę Sévère’a Bizeula zostało wydane w Brukseli w 1909 roku⁵⁰. Zdaniem Ignacio Iparraguirre’a, Antoine Le Gaudier należy do jednych z najznamienitszych komentatorów *Ćwiczeń duchowych*⁵¹.

Ojciec Luis de la Palma urodził się w Toledo w 1560 roku. Mając 18 lat rozpoczął nowicjat u jezuitów w Alcalá de Henares. W Madrycie zaprzyjaźnił się z ojcem Piotrem Ribadeneirą, jednym z najważniejszych świadków życia św. Ignacego. Dzięki relacjom Ribadeneiry, Luis de la Palma, wprawdzie nie bezpośrednio, ale bardzo dobrze poznał ducha św. Ignacego, co niewątpliwie wpłynęło na jego dzieła,

⁴⁶ Por. L. Polgár, *Bibliographie sur l’histoire de la Compagnie de Jésus 1901–1980*, t. 3, dz. cyt., s. 399.

⁴⁷ Por. A. Le Gaudier, *Introductio ad solidam perfectionem per manuductionem ad S.P.N. Ignatii Exercitia Spiritualia integro mense obeunda*, Apud Petrum Guillimin, Lugduni 1664.

⁴⁸ I. Iparraguirre, *Orientaciones bibliográficas sobre san Ignacio de Loyola*, 2ª edición renovada y puesta al día, Institutum Historicum Societatis Iesu, Roma 1965, s. 98.

⁴⁹ H. Fouqueray, *Histoire de la Compagnie de Jésus en France des origines à la suppression (1528–1762)*, t. 5, Bureaux des Études, Paris 1922, s. 284.

⁵⁰ Por. A. Le Gaudier, *Les Exercices spirituels de Saint Ignace. Retraite de trente jours*, transl. S. Bizeul, w: tegoż, *De la Perfection de la Vie Spirituelle*, t. 4, Dewit, Bruxelles 1909, s. 1–333.

⁵¹ Por. I. Iparraguirre, *Comentarios de los Ejercicios ignacianos (siglos XVI–XVIII)*. *Repertorio crítico*, Institutum Historicum Societatis Iesu, Roma 1967, s. 137–138.

które po sobie pozostawił. Zmarł w Madrycie w 1641 roku⁵². Zdaniem Celestina Testorego, był „najlepszym mistrzem duchowości swojego wieku”⁵³. Zaś Pedro de Leturia dodaje, że jest jednym z pierwszych autorów, którzy uważali, że *Ćwiczenia duchowe* są duchowym fundamentem Towarzystwa Jezusowego⁵⁴.

Do najważniejszych dzieł Luisa de la Palmy należy *Historia de la Sagrada Pasión* (1624) – pierwsze z jego wielkich dzieł, wydawane setki razy i przetłumaczone na wiele języków (angielski, francuski, niemiecki, włoski, holenderski, filipiński). Drugim wielkim dziełem, poświęconym bezpośrednio *Ćwiczeniom duchowym*, jest *Camino espiritual* (1626) – zostało ono napisane w Madrycie. Luis de la Palma chciał napisać jeszcze dwa tomy tego dzieła, ale nie pozwoliło mu na to zdrowie. Dlatego trzecim dziełem, zatytułowanym *Práctica y breve declaración del Camino espiritual* (1629), jest krótkie streszczenie drugiego tomu *Camino Espiritual*, którego nigdy nie dokończył. Wszystkie te trzy wielkie dzieła zostały zebrane razem i opublikowane pod tytułem *Obras del Padre Luis de la Palma*⁵⁵.

Dzieło *Camino Espiritual* (Droga duchowa) jest niezwykle ważnym komentarzem *Ćwiczeń duchowych*. Bez wątplenia, jak zauważają Ignacio Iparraguirre i Luis González, istnieje niewiele komentarzy *Ćwiczeń duchowych*, które można by nazwać tak bardzo klasycznymi, jak ten⁵⁶. Także Santiago Arzubialde w swoim najnowszym i obszernym komentarzu do

⁵² Więcej na jego temat możemy znaleźć w: F. Rodríguez Molero, *Palma, Luis de la*, w: *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús*, t. 3, dz. cyt., s. 2960–2961.

⁵³ C. Testore, *La Palma (Luis de)*, w: *Enciclopedia cattolica*, t. 7, red. P. Paschini, Ente per l'Enciclopedia cattolica e per il Libro cattolico, Città del Vaticano 1951, kol. 905.

⁵⁴ Por. P. de Leturia, *Estudios ignacianos. Revisados por el P. Ignacio Iparraguirre S.I.*, t. 2: *Estudios espirituales*, Institutum Historicum Societatis Iesu, Roma 1957, s. 4–5; M. Ruiz Jurado, *A la luz del carisma ignaciano. Estudios sobre san Ignacio de Loyola y la Compañía de Jesús*, Mensajero – Sal Terrae, Universidad Pontificia Comillas, Madrid – Santander – Bilbao 2015.

⁵⁵ *Obras del Padre Luis de la Palma. Historia de la Sagrada Pasión. Camino espiritual. Práctica y breve declaración del Camino espiritual*, introducción, estudio y notas de F.X. Rodríguez Molero, BAC, Madrid 1967.

⁵⁶ W swojej publikacji *Ejercicios Espirituales. Comentario pastoral* autorzy ci cytują *Camino Espiritual* aż 38 razy. Por. L. González, I. Iparraguirre, *Ejercicios Espirituales. Comentario pastoral*, BAC, Madrid 1965, s. XXX, XXXI, 47, 55, 130, 132, 133, 136, 143, 164, 170, 187, 191, 193, 194, 195, 200, 203, 206, 214, 224, 229, 230, 239, 242–244, 268, 301, 305, 310, 317, 318, 338, 341, 343, 350, 605, 855.

Ćwiczeń duchowych cytuje *Camino Espiritual* 15 razy⁵⁷ i umieszcza Luisa de la Palmę wśród tak wielkich komentatorów Ćwiczeń jak: Achille Gagliardi, Luis de la Puente⁵⁸, Diego Álvarez de Paz czy Franciszek Suárez.

Poza tymi najbardziej uznanymi, wielkimi klasykami komentującymi Ćwiczenia i związane z nimi Adnotacje, w historii Towarzystwa Jezusowego było wielu wybitnych komentatorów⁵⁹. Wymienię teraz najważniejszych z nich, żyjących w XIX, XX i XXI wieku, do których odwołuję się w niniejszej pracy.

Ojciec Jan Filip Roothaan (1785–1853), dwudziesty pierwszy Przełożony Generalny Towarzystwa Jezusowego (1829–1853), doskonale przetłumaczył hiszpański *Autograf Ćwiczeń duchowych* na język łaciński. Jego słynne tłumaczenie, zatytułowane: *Exercitia spiritualia... cum versione litterali ex autographo hispanico notis illustrata*, po raz pierwszy ukazało się w 1835 roku⁶⁰ i było wielokrotnie wznawiane⁶¹ oraz tłumaczone na różne języki⁶², w tym także na język polski⁶³.

⁵⁷ S. Arzubialde, *Ejercicios Espirituales de S. Ignacio. Historia y Análisis*, Sal Terrae, Bilbao – Santander 2009, s. 80, 232, 234, 368, 394, 408, 411, 413, 437, 481, 558, 579, 725, 872.

⁵⁸ Por. C. Abad, *El Venerable P. Luis de la Puente, de la Compañía de Jesús. Sus libros y su doctrina espiritual*, Universidad Pontificia Comillas, Santander 1954.

⁵⁹ Wystarczy sięgnąć do opublikowanych bibliografii na ten temat. Por. I. Iparraguirre, *Comentarios de los Ejercicios ignacianos (siglos XVI–XVIII). Repertorio crítico*, dz. cyt.; I. Iparraguirre, *Orientaciones bibliográficas sobre san Ignacio de Loyola*, t. 1: (1880–1964), dz. cyt., s. 98–109; t. 2: (1965–1976), s. 35–49; t. 3: (1977–1989), s. 35–51; tenże, *Índices Manresa (1925–1997)*, „Manresa” 1998, t. 70, s. 11–111; L. Polgár, *Bibliographie sur l’histoire de la Compagnie de Jésus 1901–1980*, t. 3, dz. cyt., s. 285–297.

⁶⁰ Por. *Exercitia spiritualia... cum versione litterali ex autographo hispanico notis illustrata*, Typis Salviucci, Romae 1835.

⁶¹ Por. *Exercitia spiritualia S.P. Ignatii de Loyola*, versio litteralis ex autographo hispanico notis illustrata, auctore R.P. Joanne Roothaan praeposito generali S.I., F. Pustet, Regensburg 1911.

⁶² Por.: J.F. Roothaan, *Esercizi spirituali. Nuova versione letterale dell’«Autografo» del P. Giovanni Filippo Roothaan*, a cura di Aurelio Dionisi, Ancora, Milano-Cenacolo, Brescia 1967; tenże, *Exercices spirituels de S. Ignace de Loyola*, traduits sur le texte espagnol par le P. Pierre Jennessaux, J. de Gigord Éditeur, Paris 1933; Tenże, *Los Ejercicios de San Ignacio de Loyola*, transl. T. Toni, Mensajero, Bilbao 1946.

⁶³ Polskie tłumaczenie dzieła ojca Roothaana ukazało się w 1894 roku. Por. *Ćwiczenia duchowe św. Ojca Ignacego*, według dosłownego przekładu O. Roothaana, Druk wł. L. Anczyca i Spółki, Kraków 1894.

W polskim tłumaczeniu brakuje komentarza do Adnotacji. Natomiast znajduje się on na przykład w tłumaczeniu francuskim⁶⁴. Jest bardzo klasyczny i syntetyczny. Nie wszystkie jednak Adnotacje zostały skomentowane przez ojca Roothaana. Brakuje komentarzy do Adnotacji: 17, 18 i 20. Innym autorem, który znacząco inspirował się komentarzem do *Ćwiczeń* ojca Roothaana, był Antonio Denis⁶⁵.

Powszechnie uznanym komentatorem *Ćwiczeń duchowych*, który analizuje także Adnotacje, jest żyjący na przełomie XIX i XX wieku ojciec Ignacio Casanovas (1872–1936). Jego sześciotomowy komentarz do *Ćwiczeń* nosi tytuł *Comentario y explicación de los Ejercicios Espirituales de San Ignacio de Loyola*⁶⁶. Komentarz Casanovasa jest typowo „ignacjański”. Będąc głęboko teologicznym, uwzględnia także wymiar psychiczny człowieka i zawiera wiele praktycznych odniesień do codziennego życia. Jak zauważa Miguel Batllori: „Ojciec Casanovas był człowiekiem teorii i praktyki”⁶⁷. Obszerny komentarz całych *Ćwiczeń* poprzedza systematycznym komentarzem Adnotacji, podkreślając w nich znaczenie powołania człowieka do świętości i doskonałości chrześcijańskiej⁶⁸.

Bardzo cenionym komentatorem i ekspertem od *Ćwiczeń duchowych* jest także José Calveras (1890–1962). Napisał wiele publikacji na temat teorii i praktyki *Ćwiczeń duchowych*⁶⁹. Wraz z Candido de Dalmasesem przygotował najnowsze, krytyczne wydanie *Ćwiczeń*

⁶⁴ Por. J.F. Roothaan, *Exercices spirituels de S. Ignace de Loyola*, dz. cyt., s. 1–19.

⁶⁵ Antonio Denis napisał obszerny, czterotomowy komentarz do *Ćwiczeń* pod tytułem *Commentarii in Exercitia spiritualia S.P.N. Ignatii concionatoribus etiam accommodati*, t. 1–4, Excudebant L. & A. Godenne, Mechliniae 1891–1893.

⁶⁶ Por. I. Casanovas, *Comentario y explicación de los Ejercicios Espirituales de San Ignacio de Loyola*, t. 1: *Introducción. Teoría – Directorio – Preparación*; t. 2: *Documentos*; t. 3: *Explicación de las meditaciones de 1.ª semana*; t. 4: *Explicación de las meditaciones de 2.ª semana*; t. 5: *Explicación de las meditaciones de 3ª semana*; t. 6: *Explicación de las meditaciones de 4ª semana*, Balmes, Barcelona 1945–1948.

⁶⁷ M. Batllori, *Casanovas Camprubí, Ignacio*, w: *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús*, t. 1, dz. cyt., s. 678.

⁶⁸ Por. I. Casanovas, *Comentario y explicación de los Ejercicios Espirituales*, t. 1, dz. cyt., s. 301–338.

⁶⁹ Wystarczy zobaczyć tom 70 czasopisma „Manresa”, w którym na kilku stronach wykazane są tytuły dzieł José Calverasa, opublikowane tylko w tym czasopiśmie, nie licząc bardzo wielu innych publikacji. Por. M. Alonso Tomás, J. García de Castro, R. Pelufo, *Indices (1925–1997)*, „Manresa” 1998, t. 70, s. 17–21.

duchowych, opublikowane w Monumenta Historica Societatis Iesu, w językach hiszpańskim i łacińskim, czyli tak zwany *Autograf*, *Versio Vulgata* i *Versio Prima*⁷⁰. Do najważniejszych dzieł Calverasa na temat *Ćwiczeń*, wymieniając chronologicznie, należą: *Práctica de los Ejercicios Intensivos*⁷¹; *Qué fruto se ha de sacar de los Ejercicios Espirituales de San Ignacio. Texto para cursillos de Ejercicios*⁷²; *Sentido de los Ejercicios en el sistema espiritual de San Ignacio*⁷³. Dla naszych poszukiwań szczególnie ważna jest książka: *Qué fruto se ha de sacar de los Ejercicios Espirituales de San Ignacio*. Calveras komentuje w niej Adnotacje do *Ćwiczeń* zarówno pod kątem praktycznej formacji tych, którzy ich udzielają, jak też tych, którzy je pragną odprawić i odprawiają⁷⁴.

Inny współczesny komentator *Ćwiczeń duchowych*, kanadyjski jezuita Gilles Cusson (1927–2003), w swojej książce *Pédagogie de l'expérience spirituelle personnelle. Bible et Exercices spirituels*⁷⁵, nie tyle przedstawia systematyczną analizę Adnotacji na początku dzieła, ile analizuje ich treści wówczas, kiedy się do nich odnosi w różnych miejscach książki⁷⁶. W swojej interpretacji podkreśla znaczenie

⁷⁰ Por. Sancti Ignatii de Loyola, *Exercitia Spiritualia*. Textuum antiquissimorum nova editio lexicon textus hispani, opus inchoavit Iosephus Calveras S.I., absolvit Candidus de Dalmases S.I., Monumenta Historica Societatis Iesu, t. 100, wyd. 2, Institutum Historicum Societatis Iesu, Romae 1969.

⁷¹ J. Calveras, *Práctica de los Ejercicios Intensivos*, Balmes, Barcelona 1944.

⁷² J. Calveras, *Qué fruto se ha de sacar de los Ejercicios Espirituales de San Ignacio. Texto para cursillos de Ejercicios*, Librería religiosa, Barcelona 1950.

⁷³ J. Calveras, *Sentido de los Ejercicios en el sistema espiritual de San Ignacio*, „Manresa” 1956, t. 28, s. 151–168.

⁷⁴ Por. J. Calveras, *Que fruto se ha de sacar de los Ejercicios Espirituales de San Ignacio*, dz. cyt., s. 15–38.

⁷⁵ Por. G. Cusson, *Pédagogie de l'expérience spirituelle personnelle*, Desclée de Brouwer – Bellarmin, Paris – Montréal 1968.

⁷⁶ Wybitny komentarz do *Ćwiczeń duchowych* napisany także z perspektywy biblijnej wydał Josef Neuner, niemiecki jezuita, który niemalże całe życie spędził w Indiach jako wykładowca teologii. Uczestniczył także w obradach II Soboru Watykańskiego. Swoją komentarz do *Ćwiczeń* zatytułował: *A Biblical Guide Through Thirty Days of „Spiritual Exercises”* (Gujarat Sahitya Prakash, Anand, India 1989). Polskiego przekładu tego dzieła dokonał Bogusław Steczek. Por. J. Neuner, *W drodze z Chrystusem. Biblijny przewodnik trzydziestodniowych rekolekcji opartych na Ćwiczeniach Duchownych św. Ignacego Loyoli*, przeł. B. Steczek, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1992.

przygotowania rekolektanta, aby jak najowocniej odprawił *Ćwiczenia*⁷⁷. Gilles Cusson napisał bardzo obszerny komentarz do Adnotacji 19, która dotyczy odprawiania *Ćwiczeń* w życiu codziennym. Książkę zatytułował *Conduis-moi sur le chemin d'éternité. Les Exercices dans la vie courante*⁷⁸.

Kolejnym współczesnym komentatorem *Ćwiczeń duchowych*, w tym także Adnotacji, jest Jacques Lewis. W swojej książce *Connaissance des Exercices spirituels de saint Ignace*⁷⁹ najpierw obszernie analizuje rolę dającego *Ćwiczenia*, cechy jakie powinien posiadać, konieczną zdolność rozeznawania duchowego, a następnie wiele uwagi poświęca odprawiającemu *Ćwiczenia* i warunkom jakie powinien spełnić, przystępując do odprawienia rekolekcji ignacjańskich. Lewis nie tyle analizuje Adnotacje w sposób systematyczny, ile podejmuje ich treść w kontekście opisywania zadań dającego i odprawiającego *Ćwiczenia*⁸⁰. Wielkim atutem tej publikacji jest to, że Jacques Lewis analizuje oryginalne teksty św. Ignacego, z jednoczesnym, niemalże wyłącznym odwoływaniem się do źródeł duchowości ignacjańskiej zawartych w Monumenta Historica Societatis Iesu, dzięki czemu w sposób niezwykle głęboki odkrywa i przybliża wielką wartość *Ćwiczeń duchowych* św. Ignacego dla posługi pastoralnej Kościoła we współczesnym świecie.

Bardzo ważnym współczesnym komentarzem do *Ćwiczeń duchowych* i Adnotacji jest dzieło angielskiego jezuita Michaela Ivensa (1933–2005), zatytułowane *Understanding the Spiritual Exercises. Text and Commentary: A Handbook for Retreat Directors*, wydane w 1998 roku⁸¹. Polskie tłumaczenie tego opracowania ukazało się w 2013

⁷⁷ Por. G. Cusson, *Pédagogie de l'expérience spirituelle personnelle*, dz. cyt., s. 65–67.

⁷⁸ G. Cusson, *Conduis-moi sur le chemin d'éternité. Les Exercices dans la vie courante*, wyd. 2, Les Éditions Bellarmin – Les Presses de l'Université Grégorienne, Montréal – Rome 1976.

⁷⁹ J. Lewis, *Connaissance des Exercices spirituels de saint Ignace*, Bellarmin, Montréal 1981.

⁸⁰ Por. tamże, s. 32–77.

⁸¹ M. Ivens, *Understanding the Spiritual Exercises. Text and Commentary: A Handbook for Retreat Directors*, Gracewing – Inigo Enterprises, Leominster – New Malden 1998.

roku⁸². Michael Ivens na początku książki podejmuje systematyczną analizę Adnotacji⁸³. Wartość jego syntetycznego komentarza polega przede wszystkim na tym, że w analizie treści poszczególnych Adnotacji i ich tekstu odwołuje się do źródeł duchowości ignacjańskiej. Jego komentarz jest bardzo wierny duchowi św. Ignacego. Michael Ivens, niezależnie od całościowego, a zarazem syntetycznego komentarza Adnotacji w tym dziele, osobno podjął i szerzej przeanalizował Adnotację 18 w artykule: *The Eighteenth Annotation and the Early Directories*⁸⁴.

W analizie *Ćwiczeń duchowych*, w tym także Adnotacji, nie sposób nie odnieść się do współcześnie żyjącego, wielkiego ich komentatora – hiszpańskiego jezuita Santiago Arzubialdego. Swój obszerny komentarz *Ćwiczeń*, opublikowany w 1991 roku, zatytułował *Ejercicios Espirituales de S. Ignacio. Historia y Análisis*⁸⁵. Drugie, poszerzone i uzupełnione wydanie tego dzieła ukazało się w 2009 roku⁸⁶. Santiago Arzubialde podejmuje refleksję nad Adnotacjami dzieląc ją na dwa bloki. Najpierw analizuje Adnotacje od strony dającego *Ćwiczenia* („*El que los da*”), a następnie od strony odprawiającego je, z podkreśleniem jak najlepszych predyspozycji, jakie powinien on posiadać (*La disposición ideal de parte del que se ejercita*)⁸⁷.

Również bardzo cenionym współczesnym komentatorem *Ćwiczeń duchowych*, w tym także Adnotacji, jest Darío López Tejada. Jego dzieło zatytułowane *Los Ejercicios Espirituales de San Ignacio de Loyola. Comentario y textos afines*, opublikowane w 1998 roku, jest dobitnym tego dowodem⁸⁸. Dogłębną analizę tekstu Adnotacji opiera nie tylko na źródłach ignacjańskich i Towarzystwa Jezusowego,

⁸² Por. M. Ivens, *Przewodnik po Ćwiczeniach duchowych*, przeł. G. Piłkowska, Wydawnictwo WAM, Kraków 2013.

⁸³ Por. tamże, s. 29–56.

⁸⁴ M. Ivens, *The Eighteenth Annotation and the Early Directories*, „The Way” 1983, t. 46, s. 3–10.

⁸⁵ S. Arzubialde, *Ejercicios Espirituales de S. Ignacio. Historia y Análisis*, Mensajero – Sal Terrae, Bilbao – Santander 1991 (objętość 904 strony!).

⁸⁶ Obejmuje 1078 stron! Por. tenże, *Ejercicios Espirituales de S. Ignacio. Historia y Análisis*, wyd. 2, Mensajero – Sal Terrae, Bilbao – Santander 2009.

⁸⁷ Por. tamże, s. 73–86.

⁸⁸ D. López Tejada, *Los Ejercicios Espirituales de san Ignacio de Loyola. Comentario y textos afines*, Edibesa, Madrid 1998.

ale także ubogaca ją odniesieniami do *Pisma Świętego*, Ojców Kościoła i Magisterium Kościoła⁸⁹.

Innymi współczesnymi jezuitami, którzy z wielką kompetencją komentują *Ćwiczenia duchowe* i poprzedzające je Adnotacje, są ponadto: Charles A. Bernard⁹⁰, Hervé Coathalem⁹¹, Adrien Demoustier⁹², John J. English⁹³, Giulio Cesare Federici⁹⁴, Gaston Fessard⁹⁵, Peter-Hans Kolvenbach⁹⁶, Alex Lefrank⁹⁷, Javier Melloni⁹⁸, Kevin O'Brien⁹⁹, André Ravier¹⁰⁰, Sergio Rendina¹⁰¹, Giuseppe de Rosa¹⁰²,

⁸⁹ Por. tamże, s. 39–142.

⁹⁰ Por. C.A. Bernard, *Pour mieux Donner les Exercices ignatiens*, CIS, Roma 1980.

⁹¹ Por. H. Coathalem, *Commentaire du livre des Exercices*, Desclée de Brouwer, Paris 1965.

⁹² Por. A. Demoustier, *Les Exercices spirituels de Saint Ignace de Loyola. Lecture et pratique d'un texte*, EFJP, Paris 2006.

⁹³ Por. J.J. English, *Spiritual Freedom: From an Experience of the Exercises to the Art of Spiritual Guidance*, Loyola Press, Chicago 1995.

⁹⁴ Por. G.C. Federici, *Camino ignaziano. Gli «Esercizi spirituali» di sant'Ignazio di Loyola*, Messaggero di sant'Antonio – Editrice, Padova 2005.

⁹⁵ Por. G. Fessard, *La dialectique des Exercices Spirituels de saint Ignace de Loyola*, Aubier, Paris 1956.

⁹⁶ Por. P.-H. Kolvenbach, *Una esigente sequela Christi. Riflessioni e studi sugli Esercizi*, Edizioni AdP, 2008.

⁹⁷ Por. A. Lefrank, *Umwandlung in Christus. Die Dynamik des Exerzitien-Prozesses*, Echter Verlag, Würzburg 2009. Tłumaczenie polskie tej książki: A. Lefrank, *Przemiana w Chrystusa. Przewodnik po dynamice Ćwiczeń duchowych*, przeł. G. Rawski, Wydawnictwo WAM, Kraków 2016.

⁹⁸ J. Melloni, *La mistagogía de los Ejercicios*, Mensajero – Sal Terrae, Bilbao – Santander 2001.

⁹⁹ Por. K. O'Brien, *The Ignatian Adventure: Experiencing the Spiritual Exercises of Saint Ignatius in Daily Life*, Loyola Press, Chicago 2011. Tłumaczenie polskie: K. O'Brien, *Ćwiczenia duchowe. Przewodnik po przygodzie życia*, przeł. G. i A. Gomola, Wydawnictwo WAM, Kraków 2016.

¹⁰⁰ Por. A. Ravier, *En retraite chez soi. Les Exercices Spirituels*, Éditions Parole et Silence, Saint Maur 1998.

¹⁰¹ Por. S. Rendina, *Litinerario degli Esercizi spirituali di sant'Ignazio di Loyola. Commento introduttivo alle quattro settimane*, Edizioni AdP, Roma 1999.

¹⁰² Por. G. de Rosa, *Camminate nella carità. Gli Esercizi Spirituali di sant'Ignazio di Loyola*, Edizioni San Paolo, Milano 1994.

Francesco Rossi de Gasperis¹⁰³, Manuel Ruiz Jurado¹⁰⁴, Javier Sagüés, Javier Cortabarría¹⁰⁵, Pietro Schiavone¹⁰⁶, David M. Stanley¹⁰⁷ oraz Joseph Thomas¹⁰⁸.

Poza najważniejszymi komentatorami *Ćwiczeń duchowych*, wielu specjalistów duchowości ignacjańskiej w swoich publikacjach naukowych zajęło się analizą nie całych *Ćwiczeń*, ale samych Adnotacji – już to wszystkich, już to niektórych. W niniejszej refleksji będę się odwoływać do ich opracowań¹⁰⁹.

¹⁰³ Por. F. Rossi de Gasperis, *Sentieri di vita. La dinamica degli Esercizi ignaziani nell'itinerario delle Scritture*, Edizioni San Paolo, Milano 2005.

¹⁰⁴ Por. M. Ruiz Jurado, *Para encontrar la voluntad de Dios. Guía de Ejercicios Espirituales*, BAC, Madrid 2002.

¹⁰⁵ Por. J. Sagüés, F.J. Cortabarría, *El mes de Ejercicios Espirituales de San Ignacio de Loyola en la vida corriente*, Mensajero, Bilbao 2005.

¹⁰⁶ Por. P. Schiavone, *Il progetto del Padre. Esercizi ignaziani e vocazione*, Editrice Rogate – CIS, Roma 1980.

¹⁰⁷ Por. D.M. Stanley, *A Modern Scriptural Approach to the Spiritual Exercises*, The Institute of Jesuit Sources, Chicago 1971.

¹⁰⁸ Por. J. Thomas, *Le secret des jésuites. Les exercices spirituels*, Desclée de Brouwer, Paris 1984.

¹⁰⁹ Zob.: G. Arana, *L'Annotazione 19^a degli Esercizi Spirituali*, „Appunti di spiritualità” 2007, nr 60, s. 11–30; E. Basabe, *Las veinte Anotaciones de los Ejercicios*, „Manresa” 1947, t. 19, s. 275–339; D. Bertrand, *Entrer en retraite. Remarques sur l'annotation 5 des Exercices spirituels*, „Christus” 1976, t. 23, s. 119–124; J. Calveras, *Adaptación de los Ejercicios*, „Manresa” 1954, t. 26, s. 91–111; J. Calveras, *Aplicaciones de los Ejercicios*, „Manresa” 1953, t. 25, s. 225–256; A. Chapelle, *Un „Directoire” ignatien. Commentaire sur les Annotations des Exercices*, „Cahiers de spiritualité ignatienne” 1985, nr 9, s. 147–160, 219–232; A. Codina, *Un comentario de San Ignacio a la anotación 18*, „Manresa” 1930, t. 6, s. 314–319; G. Cusson, *Les Exercices „dans la vie courante”. Résultats d'une enquête (1966–1976)*, CIS, Rome 1976; C. de Dalmases, *Los Ejercicios dados según la Anotación 18: Historia y método*, „Centrum Ignatianum Spiritualitatis” 1980, t. 35, s. 11–22; J. Diaz Baizan, *„El que da ejercicios a otro”: experiencia y actitudes según las anotaciones*, „Manresa” 1989, t. 61, s. 315–316; K. Dyrek, *Dający Ćwiczenia (ĆD 6–17)*, w: *Podstawy ignacjańskiego kierownictwa duchowego. Wokół Adnotacji do Ćwiczeń duchowych św. Ignacego Loyoli*, red. W. Królikowski, Wydawnictwo WAM, Kraków 2016, s. 139–157; D. Gil, *La Anotación 18 y el primer modo de orar*, „Centrum Ignatianum Spiritualitatis” 1980, t. 35, s. 82–96; M. Giuliani, *Les Exercices dans la vie. Compte rendu d'une session*, „Progressio” 1981, nr 18–19, s. 3–146; J.E. González Magaña, *Anotaciones*, w: *Diccionario de espiritualidad ignaciana (A–F)*, Mensajero – Sal Terrae, Bilbao – Santander 2007, s. 170–176; I. González Modroño, *„El que los recibe” (El „subjecto”). Disposiciones*, „Manresa” 1989, t. 61, s. 325–336; C. Granada, *„Modo y orden”. Sentido*

Jeśli chodzi o polskich komentatorów *Ćwiczeń duchowych*, a zwłaszcza Adnotacji, które je poprzedzają, to niestety nie ma ich wielu. Równie 50 lat temu, w 1968 roku ukazał się syntetyczny komentarz do całych *Ćwiczeń duchowych*, w tym także do Adnotacji, którego dokonał wielki znawca duchowości ignacjańskiej ojciec Mieczysław Bednarz¹¹⁰. Jego

de la 2.ª Anotación como clave de interpretación de los Ejercicios Espirituales, „Manresa” 1984, t. 56, s. 33–43; B. Grogan, *A Note on the History of Annotation Nineteen*, „The Way” 1984, t. 49, s. 5–12; A. Haas, *Commento sulle Annotazioni agli Esercizi spirituali*, CIS, Roma 1976; T. Hajduk, *Podstawowe predyspozycje rekolektanta (ĈD 5)*, w: *Podstawy ignacjańskiego kierownictwa duchowego. Wokół Adnotacji do Ćwiczeń duchowych św. Ignacego Loyoli*, red. W. Królikowski, Wydawnictwo WAM, Kraków 2016, s. 125–138; I. Iglesias, *Dar „a otro modo y orden” (Ex. 2)*, „Manresa” 1989, t. 61, s. 355–366; I. Iglesias, *Mínimos „ignacianos” de los Ejercicios Espirituales leves (anot. 18)*, „Manresa” 2002, t. 74, s. 41–52; M. Ivens, *The Eighteenth Annotation and the Early Directories*, „The Way” 1983, t. 46, s. 3–10; E. Liebert, *The Limits of Adaptability: The Eighteenth Annotation in Developmental Perspective*, „The Way” 2003, t. 42, s. 107–123; M. Nicolau, *A quiénes se debe dar todos los ejercicios y a quiénes sólo algunos?*, „Manresa” 1954, t. 26, s. 23–29; A. Oráa, *La quinta Anotación*, „Manresa” 1933, t. 9, s. 336–344; M. Plaza, M. Boisvert, *Los Ejercicios personalizados en la vida corriente*, Sal Terrae, Santander 1981; L. Puiggrós, *Los Ejercicios y sus adaptaciones*, „Manresa” 1925, t. 1, s. 204–209; L. Pujadas, *Comentario a la primera anotación*, „Manresa” 1933, t. 9, s. 158–168; J.M. Rambla, *La vida en los Ejercicios en la vida*, „Manresa” 2008, t. 80, s. 249–264; S. Rendina, *Commento alle Annotazioni riguardanti il ruolo di chi dà gli Esercizi e il senso del colloquio frequente con l'esercitante*, „Appunti di spiritualità” 1986, nr 16, s. 34–40; J. Sagüés, F.J. Cortabarría, *El mes de Ejercicios Espirituales de San Ignacio de Loyola en la vida corriente*, Mensajero, Bilbao 2005; F. Segarra, *Sobre la quinta Anotación*, „Manresa” 1929, t. 5, s. 142–148; A. Tejerina, *Anotación 17. La Entrevista*, „Manresa” 1989, t. 61, s. 337–342; J.A. Tetlow, *Scegliere Cristo nel mondo. Dare gli esercizi spirituali di sant' Ignazio secondo le Annotazioni diciotto e diciannove. Un manuale per i direttori e le guide*, traduzione, adattamento e introduzione a cura di L.M. Ghilardi, CIS, Napoli 2004; I. Tomlinson, *Is the Nineteenth Annotation the Full Exercises?*, „The Way” 1984, t. 49, s. 13–20; K. Truhlar, *L'état d'âme demandé par saint Ignace au retraitant qui commence les Exercices*, „Nouvelle revue théologique” 1951, t. 73, s. 399–404; M. Vargas Cano de Santayana, *La Anotación 15.ª de los Ejercicios Espirituales de San Ignacio de Loyola. La rectitud de intención del que da los Ejercicios y su interpretación en algunos comentarios clásicos*, UPC, Madrid 2017; C. Viard, *Il ruolo di chi dà gli Esercizi*, „Appunti di spiritualità” 1986, nr 16, s. 24–33; P. Wamy, *Les Annotation des Exercices de saint Ignace. Essai d'analyse et de classification*, „Bibliothèque des Exercices” 1910, nr 29–30, s. 1–80; C. Wennemer, *El ejercitante. Según las 20 anotaciones de San Ignacio*, „Manresa” 1932, t. 8, s. 45–60.

¹¹⁰ Por. Św. Ignacy Loyola, *Pisma wybrane. Komentarze*, t. 2, oprac. M. Bednarz, przy współpracy A. Bobera i R. Skórki, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1968, s. 7–93.

nieduży objętościowo komentarz do Adnotacji został umieszczony we *Wprowadzeniu do Ćwiczeń* i wraz z tekstem *Ćwiczeń* wydany w drugim tomie *Pism wybranych św. Ignacego*¹¹¹. Mieczysław Bednarz analizuje Adnotacje w dwóch blokach tematycznych. Najpierw te, które dotyczą „roli kierownika *Ćwiczeń*”¹¹², a następnie te, które odnoszą się do „obowiązków rekolektanta”¹¹³. Także ojciec Henryk Dziadosz w swojej książce *Doświadczyć Boga. Życie chrześcijańskie w Ćwiczeniach Duchowych św. Ignacego Loyoli* syntetycznie komentuje Adnotacje do *Ćwiczeń*, akcentując w nich przede wszystkim odniesienia do Biblii¹¹⁴.

Począwszy od XX wieku, a zwłaszcza od lat 80., wielu jezuitów w Polsce, i nie tylko jezuitów, podjęło refleksję nad *Ćwiczeniami duchowymi św. Ignacego Loyoli*. W większości wypadków nie jest to jednak systematyczna analiza tekstu *Ćwiczeń*, w tym również Adnotacji, ale raczej praktyczna propozycja związana z odprawianiem poszczególnych etapów rekolekcji ignacjańskich według metody *Ćwiczeń*¹¹⁵.

¹¹¹ Por. tamże, s. 12–14.

¹¹² Tamże, s. 12–13.

¹¹³ Tamże, s. 13–14.

¹¹⁴ Por. H. Dziadosz, *Doświadczyć Boga. Życie chrześcijańskie w Ćwiczeniach Duchowych św. Ignacego Loyoli*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2000, s. 19–44.

¹¹⁵ Por.: *Co zabrać ze sobą? Po Fundamencie Ćwiczeń duchownych*, red. J. Augustyn, Wydawnictwo WAM, Kraków 2008; *Co zabrać ze sobą? Po pierwszym tygodniu Ćwiczeń duchownych*, red. J. Augustyn, Wydawnictwo WAM, Kraków 2009; *Co zabrać ze sobą? Po drugim tygodniu Ćwiczeń duchownych*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2009; *Co zabrać ze sobą? Po trzecim tygodniu Ćwiczeń duchownych*, red. J. Augustyn, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011; *Co zabrać ze sobą? Po czwartym tygodniu Ćwiczeń duchownych*, red. J. Augustyn, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011; *Co zabrać ze sobą? Po syntezie Ćwiczeń duchownych*, red. J. Augustyn, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010; A. Mohl, *Ćwiczenia duchowne Świętego Ignacego czyli Rekolekcje ośmiodniowe wraz z dodatkowymi rozmyślaniami i kontemplacjami*, Drukarnia i stereotypia A. Koziańskiego, Kraków 1905; Z. Perz, *Chrześcijańska filozofia życia. Materiały do Ćwiczeń duchowych. Część pierwsza: Stając w obliczu Boga*, Wydawnictwo Rhetos, Warszawa 2011; Z. Perz, *Chrześcijańska filozofia życia. Materiały do Ćwiczeń duchowych. Część druga: Niedola i wyzwolenie*, Wydawnictwo Rhetos, Warszawa 2010; Z. Perz, *Chrześcijańska filozofia życia. Materiały do Ćwiczeń duchowych. Część trzecia: Słowo Wcielone*, Wydawnictwo Rhetos, Warszawa 2010; Z. Perz, *Chrześcijańska filozofia życia. Materiały do Ćwiczeń duchowych. Część czwarta: Światłość świata*, Wydawnictwo Rhetos, Warszawa 2010; Z. Perz, *Chrześcijańska filozofia życia. Materiały do Ćwiczeń duchowych. Część piąta: Krzyż i chwała*, Wydawnictwo Rhetos, Warszawa 2011; Z. Perz, *Chrześcijańska filozofia życia. Materiały do Ćwiczeń duchowych. Część szósta: Między paschą*

Wyjątek stanowią te prace naukowe, w których autorzy podejmują do-
głębną analizę konkretnego numeru *Ćwiczeń*¹¹⁶, albo czynią to z okre-
ślonego punktu widzenia¹¹⁷.

Począwszy od 1980 roku refleksja nad *Ćwiczeniami duchowymi*
o charakterze bardziej teoretycznym miała miejsce w Polsce w ramach
tak zwanych Kursów Duchowości Ignacjańskiej¹¹⁸. Do dzisiaj odbyły

a paruzją, Wydawnictwo Rhetos, Warszawa 2011; *Przyjdźcie do Mnie. Ćwiczenia duchowe w życiu codziennym. Tydzień drugi*, red. W. Gryzłó, Wydawnictwo WAM, Kraków 2001; F. Rossi de Gasperis, A. Koprowski, *Na skrzyżowaniu dróg (Ekklesia). Jak Jezus Chrystus dla nas tworzył swój Kościół*, Kontrast, Warszawa 2017; P. Siwek, *Śladami Chrystusa. Ćwiczenia Duchowe św. Ignacego Loyoli*, Instytut Studiów Kościelnych, Rzym 1969; *Umiłowałem Cię. Ćwiczenia duchowe w życiu codziennym. Tydzień pierwszy*, red. W. Gryzłó, Wydawnictwo WAM, Kraków 2001; *W cierpieniu i chwale. Ćwiczenia duchowe w życiu codziennym. Tydzień trzeci i czwarty*, red. W. Gryzłó, Wydawnictwo WAM, Kraków 2003; K. Kucharski, *Nawróć nas, Panie, do Ciebie wrócimy. Rekolekcje oparte na „Ćwiczeniach duchownych” św. Ignacego Loyoli: Tydzień pierwszy*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006; tenże, *Chodźcie za mną. Rekolekcje oparte na „Ćwiczeniach duchownych” św. Ignacego Loyoli: Tydzień drugi*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006; tenże, *Weź mój krzyż. Rekolekcje oparte na „Ćwiczeniach duchownych” św. Ignacego Loyoli: Tydzień trzeci*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006; tenże, *Abyśmy żyli już nie dla siebie. Rekolekcje oparte na „Ćwiczeniach duchownych” św. Ignacego Loyoli: Tydzień czwarty*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006; K. Wons, *Jak żyć słowem Bożym na co dzień?*, „Salwator”, Kraków 2000; tenże, *Więź z Jezusem i kontemplacja ewangeliczna*, „Salwator”, Kraków 2003; B. Mokrzycki, *Duszo Chrystusowa. Modlitwa*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010.

¹¹⁶ Ojciec Aleksander Jacyniak podjął naukową analizę 22 numeru *Ćwiczeń duchowych*, w którym św. Ignacy mówi o tak zwanej zasadzie *praesupponendum*, czyli o tym, że „każdy dobry chrześcijanin winien być bardziej skory do ocalenia wypowiedzi bliźniego, niż do jej potępienia” (ĆD 22). Por. A. Jacyniak, *Zrozumieć bliźniego*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010.

¹¹⁷ Por.: J. Bolewski, *Zająć się ogniem. Odkrywanie duchowości ignacjańskiej*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2001; T. Kotlewski, *Z sercem hojnym i rozpalonym miłością. O mistyce ignacjańskiej*, Wydawnictwo Rhetos, Warszawa 2005; W. Królikowski, *Duchowy rozwój. Dynamika Ćwiczeń duchowych św. Ignacego Loyoli*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2005; A. Sereżyńska, *Dynamika rekolekcji ignacjańskich w formacji duchowej młodzieży* *Ruchu Światło-Życie w Polsce*, Wydawnictwo WAM, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna, Kraków 2004; C. Sękalski, *W poszukiwaniu wewnętrznej przemiany. Rozwój duchowy w Ćwiczeniach ignacjańskich*, wyd. 2, Wydawnictwo Serafin, Kraków 2013.

¹¹⁸ Program Kursów Duchowości Ignacjańskiej, które odbyły się w latach 1980–2005 zebrał i opublikował Krzysztof Osuch. Por. K. Osuch, *Programy Kursów Duchowości 1980–2005*, w: *W radości z Chrystusem. Wokół treści Czwartego*

się dwa Kursy Duchowości Ignacjańskiej poświęcone tematyce Adnotacji do *Ćwiczeń duchowych*. Pierwszy miał miejsce w jezuickim domu rekolekcyjnym w Czechowicach-Dziedzicach w 1986 roku. Pokłosiem ówczesnego Kursu była publikacja zbiorowa, zatytułowana *Wokół Annotacji Ćwiczeń. Referaty VI Kursu Duchowości Ignacjańskiej. Czechowice-Dziedzice 15–19 września 1986*¹¹⁹.

Drugi kurs na temat Adnotacji do *Ćwiczeń* miał miejsce w Centrum Duchowości pw. św. Ignacego Loyoli w Częstochowie w 2015 roku. Pokłosiem tego kursu jest także praca zbiorowa, zatytułowana *Podstawy ignacjańskiego kierownictwa duchowego. Wokół Adnotacji do Ćwiczeń duchowych św. Ignacego Loyoli*¹²⁰. Choć refleksja podjęta podczas tych Kursów Duchowości Ignacjańskiej dotyczyła Adnotacji, to jednak nie była całościowa i wyczerpująca. Nie wszystkie bowiem Adnotacje zostały przeanalizowane, a większość komentarzy do nich ma konkretne odniesienia, już to do zadań dającego *Ćwiczenia*, już to do odprawiającego je. Niniejsza praca jest zatem pierwszą w języku polskim publikacją, będącą całościową analizą Adnotacji do *Ćwiczeń duchowych*.

4. **Cel badań.** Celem badań prowadzonych w ramach tej pracy jest teologiczno-pastoralna analiza Adnotacji do *Ćwiczeń duchowych* św. Ignacego Loyoli, z uwzględnieniem wyników opracowań polskich i obcojęzycznych, oraz z zachowaniem jak największej wierności ignacjańskim źródłom. Efektem tej analizy będzie rekonstrukcja treści i analiza możliwości zastosowania Adnotacji w praktyce dawania i odprawiania *Ćwiczeń* w zgodzie z pierwotnym zamysłem św. Ignacego. Jest to niezbędne, ponieważ, po pierwsze, brakuje całościowego teologiczno-pastoralnego opracowania w języku polskim Adnotacji do *Ćwiczeń*. Współczesnego i całościowego opracowania Adnotacji brakuje także

Tygodnia Ćwiczeń Duchowych św. Ignacego Loyoli, red. K. Osuch, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006, s. 209–234. Tematy pozostałych Kursów Duchowości Ignacjańskiej znajdziemy w: *Znaczenie refleksji w duchowości ignacjańskiej. Wokół rachunku sumienia według św. Ignacego Loyoli*, red. W. Królikowski, Wydawnictwo WAM, Kraków 2017, s. 196–197.

¹¹⁹ *Wokół Annotacji Ćwiczeń. Referaty VI Kursu Duchowości Ignacjańskiej. Czechowice-Dziedzice 15–19 września 1986*, „Zaskale”, Kraków 1987.

¹²⁰ *Podstawy ignacjańskiego kierownictwa duchowego. Wokół Adnotacji do Ćwiczeń duchowych św. Ignacego Loyoli*, red. W. Królikowski, Wydawnictwo WAM, Kraków 2016.

językach obcych. Te, które istnieją, jak to zostało zaznaczone powyżej, albo nie dotyczą wszystkich Adnotacji – na przykład komentarz Adolfa Haasa, albo są bardzo zwięzłe – na przykład Michaela Ivensa, czy Darío Lópeza Tejadi. Po drugie, takie całościowe opracowanie może być przydatne w kontekście współczesnych poszukiwań różnych rodzajów „duchowości”. Analiza adnotacji i całego dorobku naukowego, jaki „wokół” nich powstał jest, po trzecie, ważna i wręcz konieczna dla głębszego odkrycia znaczenia Adnotacji tak dla dającego, jak i odprawiającego rekolekcje w zgodzie z ignacjańską tradycją i w kontekście współczesnej kultury. Po czwarte wreszcie, konieczne jest dziś nowe spojrzenie na Adnotacje z punktu widzenia metody dawania *Ćwiczeń*, właśnie w kontekście współczesnej kultury i zanurzonego w niej człowieka. Ponadto metoda dawania i odprawiania *Ćwiczeń*, określona przez ich Autora w XVI wieku, jest dzisiaj ubogacana współczesnymi zdobyczami nauk o człowieku (antropologia, psychologia itp.)¹²¹.

Tak sformułowane cele badań zawierają zatem aspekt historyczny, ponieważ odsyłają do źródeł – samych Adnotacji, ale również do najstarszych i późniejszych opracowań. Pozwala to na uchwycenie ewolucji i kierunków rozwoju myśli wokół duchowości ignacjańskiej. Zawierają również aspekt teologiczny, ponieważ ze względu na samą treść wymagają pogłębionej analizy teologicznej. Wreszcie – aspekt praktyczny, ponieważ mogą przyczynić się do ułatwienia zrozumienia *Ćwiczeń duchowych* i Adnotacji oraz ich przełożenia na język możliwy do zrozumienia dla współczesnego człowieka, a tym samym do owocniejszego ich praktykowania zarówno przez dającego, jak i odprawiającego.

5. Metoda badań. Ponieważ celem niniejszych badań jest całościowa rekonstrukcja treści i możliwości zastosowania Adnotacji w praktyce dawania i odprawiania *Ćwiczeń*, dlatego posłużono się

¹²¹ Por.: D.M. Black, *Psychoanaliza i religia w XXI wieku. Współzawodnictwo czy współpraca?*, przeł. A. Skórzak, Wydawnictwo WAM, Kraków 2009; B. Grom, *Psychologia religii. Ujęcie systematyczne*, przekład i wprowadzenie H. Machoń, Wydawnictwo WAM, Kraków 2009; K.L. Ladd, B. Spilka, *Psychologia modlitwy. Spojrzenie naukowe*, przeł. M. Chojnacki, Wydawnictwo WAM, Kraków 2014; D.M. Wulff, *Psychologia religii. Klasyczna i współczesna*, przeł. P. Jabłoński, M. Sacha-Piecko, P. Socha, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1999; W. James, *Doświadczenia religijne*, przeł. J. Hempel, Zakład Wydawniczy «Nomos», Kraków 2001.

przede wszystkim metodą krytycznej analizy źródeł i opracowań dotyczących tekstu Adnotacji do *Ćwiczeń duchowych* św. Ignacego Loyoli.

Badania w ramach tej pracy prowadzone są również metodą hermeneutycznej interpretacji źródeł duchowości ignacjańskiej, zwłaszcza tych, które bezpośrednio odnoszą się do treści dwudziestu Adnotacji poprzedzających *Ćwiczenia* oraz na analizie rekonstrukcyjnej. Przede wszystkim interesowało nas bowiem dotarcie do zamysłu Autora *Ćwiczeń duchowych* wraz z Adnotacjami oraz zgłębienie pastoralnego wymiaru sugestii duchowych św. Ignacego zawartych w Adnotacjach do *Ćwiczeń*.

6. **Źródła.** Podstawowe źródło badań w tej pracy stanowią pisma, które bezpośrednio są związane z *Ćwiczeniami duchowymi* św. Ignacego, a zwłaszcza z poprzedzającymi je Adnotacjami. Przede wszystkim należą do nich krytycznie opracowane i wydane *Monumenta Historica Societatis Iesu* (Dzieła Historyczne Towarzystwa Jezusowego), w skład których wchodzi *Monumenta Ignatiana* (Dzieła Ignacjańskie).

W *Monumenta Ignatiana* wyróżniamy cztery serie. Seria pierwsza, z której korzystaliśmy, nosi tytuł *Sancti Ignatii de Loyola, Societatis Iesu fundatoris, Epistolae et Instructiones* (Matriti 1903–1911, t. 1–12). *Listy i Instrukcje* św. Ignacego, o których tu mowa, zostały przetłumaczone i wydane także w innych językach¹²². W ostatnim czasie ukazały się również w języku polskim¹²³. Seria druga dotyczy *Ćwiczeń duchowych*: *Sancti Ignatii de Loyola, Exercitia spiritualia*¹²⁴. Seria trzecia odnosi się do *Konstytucji Towarzystwa Jezusowego* (*Sancti Ignatii de Loyola Constitutiones Societatis Iesu*)¹²⁵. Serię czwartą, w nowej edycji,

¹²² Por.: Ignazio di Loyola, *Il messaggio del suo epistolario*, t. 1–2, introduzione E. Farinella, A. Tulumello, Stella Matutina Editrice, Roma 1975; Sant'Ignazio di Loyola, *Gli scritti. L'Epistolario*, introduzione, versione, presentazione e note a cura di A. Tulumello ed E. Farinella, Edizioni AdP, Roma 2007, s. 917–1472; San Ignacio de Loyola, *Obras. Cartas*, BAC Maior, Madrid 2013, s. 631–1002.

¹²³ Por. Św. Ignacy Loyola, *Listy wybrane*, przeł. K. Jachimaska-Małkiewicz, R. Skórka, S. Filipowicz, Wydawnictwo WAM, Kraków 2017.

¹²⁴ Por. Sancti Ignatii de Loyola, *Exercitia Spiritualia*. Textuum antiquissimorum nova editio lexicon textus hispani, opus inchoavit Iosephus Calveras S.I., absolvit Candidus de Dalmases S.I., Monumenta Historica Societatis Iesu, t. 100, Institutum Historicum Societatis Iesu, Romae 1969.

¹²⁵ Por. Sancti Ignatii de Loyola *Constitutiones Societatis Iesu*. Tomus primus. *Monumenta Constitutionum praevia*. Tomus secundus. *Textus hispanus*. Tomus tertius. *Textus latinus*. Volumen 4. *Regulae Societatis Iesu (1540–1556)*.

tworzą *Fontes Narrativi de S. Ignatio de Loyola et de Societatis Iesu initiis*¹²⁶. W analizie Adnotacji odwoływaliśmy się także do pozostałych pism św. Ignacego, czyli do *Autobiografii*¹²⁷ i *Dziennika duchowego*¹²⁸. Głęboka mądrość św. Ignacego zawarta jest także w jego maksymach, które posłużyły nam jako teksty źródłowe¹²⁹.

Kolejnym tekstem źródłowym, do którego odwoływałem się w analizie Adnotacji, były *Dyrektorium do Ćwiczeń duchowych (Directoria Exercitiorum Spiritualium (1540–1599))*¹³⁰. Po *Ćwiczeniach duchowych* jest to drugi co do ważności dokument źródłowy, rzucający wiele światła na temat sposobu udzielania i odprawiania rekolekcji ignacjańskich¹³¹.

Bardzo ważnym źródłem duchowości ignacjańskiej są pisma pierwszych towarzyszy św. Ignacego, na przykład św. Piotra Fabera, Ludwika Gonsalvesa da Cámara, Jakuba Layneza, Hieronima Nadala, Jana Alfonsa de Polanco czy Piotra de Ribadeneiry. W niniejszej analizie wykorzystałem następujące pisma pierwszych ojców Towarzystwa

Ediderunt [A. Codina], D. Fernández Zapico, S.I., Roma 1934–1948 (= MHSI 63, 64, 65).

¹²⁶ Por. *Fontes Narrativi de S. Ignatio de Loyola et de Societatis Iesu initiis*, Roma 1943–1965. Volumen I: *Narrationes scriptae ante annum 1557*. Ediderunt Dionysius Fernández Zapico, S.I. et Candidus de Dalmases, S.I., cooperante Petro de Leturia, S.I., Romae 1943. Volumen II: *Narrationes scriptae annis 1557–1574*. Edidit Candidus de Dalmases, Romae 1951. Volumen III: *Narrationes scriptae ab anno 1574 ad initium saeculi XVII*. Edidit Candidus de Dalmases, Romae 1960. Volumen IV: *Vitae Ignatii Loyolae auctore Pedro de Ribadeneira*. Textus latinus et hispanus cum censuris. Edidit Candidus de Dalmases, Romae 1965 (= MHSI 66, 73, 85, 93).

¹²⁷ Por. Ignacy Loyola, *Opowieść Pielgrzymia. Autobiografia*, Wprowadzenie, przedkład oraz przypisy M. Bednarz, Wydawnictwo WAM, Kraków 2004.

¹²⁸ Por. Św. Ignacy Loyola, *Dziennik duchowny*, w: tegoż, *Pisma wybrane. Komentarze*, t. 1, oprac. M. Bednarz, przy współpracy A. Bobera i R. Skórki, Wydawnictwo WAM, Kraków 1968, s. 273–389.

¹²⁹ Por. *Maksymy św. Ignacego*, przeł. A. Chmielowski, przedmowa M. Wójtowicz, J. Zieliński, Wydawnictwo WAM, Kraków 2014.

¹³⁰ Por. *Directoria Exercitiorum Spiritualium (1540–1599)*, edidit, ex integro refecit et novis textibus auxit Ignatius Iparraguirre S.I., Monumenta Historica Societatis Iesu, vol. 76, Institutum Historicum Societatis Iesu, Romae 1955.

¹³¹ Współczesną analizę Dyrektorium do *Ćwiczeń duchowych* przeprowadził Miguel Lop Sebastià. Por. M. Lop Sebastià, *Estudios de los Directorios*, w: *Los Directorios de Ejercicios 1540-1599*, traducción, notas y estudio Miguel Lop Sebastià, S.J., Ediciones Mensajero – Sal Terrae, Bilbao – Santander 2000, s. 447–678.

Jeżusowego: *Memoriale* Ludwika Gonsalvesa da Cãmara¹³², *Epistolae Hieronima Nadala*¹³³, jego *Scholia in Constitutiones Societatis Iesu*¹³⁴ oraz *P. Hieronymi Nadal commentarii de Instituto Societatis Iesu*¹³⁵, następnie *Vita Ignatii Loyolae et rerum Societatis Iesu historia*, autorstwa Jana Alfonsa de Polanco¹³⁶, oraz *Vitae Ignatii Loyolae*, którego autorem jest Piotr de Ribadeneira¹³⁷.

Tekstami źródłowymi badań prowadzonych w ramach tej pracy są także oficjalne dokumenty Kościoła dotyczące bezpośrednio *Ćwiczeń duchowych* i ich metody. Przykładem może być Konstytucja Apostolska *Summorum Pontificum* papieża Piusa XI¹³⁸, jego List Apostolski *Meditantibus Nobis* skierowany do ojca generała Włodzimierza Ledóchowskiego, 3 grudnia 1922 roku¹³⁹, a zwłaszcza Encyklika *Mens Nostra* z 20 grudnia 1929 roku¹⁴⁰. Także papież Pius XII z okazji czte-

¹³² Por. L. Gonsalves da Cãmara, *Memoriale, czyli Diariusz o św. Ignacym Loyoli 1555*, przeł. M. Bednarz, wyd. 2, Wydawnictwo WAM, Kraków 2008.

¹³³ Por. *Epistolae P. Hieronymi Nadal, Societatis Iesu, ab anno 1546 ad 1577 nunc primum editae et illustrate a patribus eiusdem Societatis*, t. 1: 1546–1562, t. 2: 1562–1565, t. 3: 1566–1577, t. 4: *Selecta Natalis monumenta in eius epistolis commemorata*, MHSI, Matriti 1898–1905.

¹³⁴ Dzieło to ukazało się poza serią *Monumenta Historica Societatis Iesu*. Por. H. Nadal, *Scholia in Constitutiones Societatis Iesu*, red. M. Ruiz Jurado, Facultad de Teología, Granada 1976.

¹³⁵ Por. *P. Hieronymi Nadal commentarii de Instituto Societatis Iesu*, edidit M. Nicolau, S.I., MHSI, Romae 1962.

¹³⁶ Por. J.A. de Polanco, *Vita Ignatii Loyolae et rerum Societatis Iesu historia. (1491–1556)*, t. 1–6, MHSI, Matriti 1894–1898.

¹³⁷ Por. P. de Ribadeneira, *Vitae Ignatii Loyolae*, w: *Fontes Narrativi de S. Ignatio de Loyola et de Societatis Iesu initiis*, t. 4, MHSI, Romae 1965. Dzieło to zostało przetłumaczone między innymi na język włoski. Por. P. de Ribadeneira, *Vita di Sant'Ignazio di Loyola*, Commento Padre Bartolomeo Sorge, introduzione Max Bruschi, Claudio Gallone Editore, Milano 1998.

¹³⁸ Por. Pius XI, *Konstytucja Apostolska «Summorum Pontificum»*, „Acta Apostolicae Sedis” 1922, t. 14, s. 420–422. Dokument ten znajdziemy także w: Św. Ignacy Loyola, *Pisma wybrane. Komentarze*, t. 2, dz. cyt., s. 249–251.

¹³⁹ Por. Pius XI, *Meditantibus Nobis*, „Acta Apostolicae Sedis” 1922, t. 14, s. 627–634. List ten, przetłumaczony na język polski, znajduje się także w: Św. Ignacy Loyola, *Pisma wybrane. Komentarze*, t. 2, dz. cyt., s. 252–259.

¹⁴⁰ Por. Pius XI, *Mens Nostra*, „Acta Apostolicae Sedis” 1929, t. 21, s. 689–706. Tłumaczenie polskie zostało opublikowane w: Św. Ignacy Loyola, *Pisma wybrane. Komentarze*, t. 2, dz. cyt., s. 260–275.

rechsetlecia założenia Towarzystwa Jezusowego napisał 6 lipca 1940 roku oficjalny List Apostolski *Nosti profecto*¹⁴¹. Posiadamy również jego przemówienie do pielgrzymów hiszpańskich z dnia 24 października 1948 roku, w którym akcentuje nieocenione korzyści *Ćwiczeń duchowych* św. Ignacego Loyoli¹⁴².

7. Struktura książki. Książka składa się z trzech części. Pierwsza część dotyczy ogólnego Wprowadzenia do całych *Ćwiczeń duchowych*. Adnotacje są bowiem integralną częścią książeczki *Ćwiczeń duchowych*. Św. Ignacy napisał je, aby – jak sam zaznacza w tytule Adnotacji – „[służyły] do zdobycia pewnego zrozumienia *Ćwiczeń duchownych*”¹⁴³ i aby były „pomocne tak temu, który ich udziela, jak i temu, który je odprawia” (ĈD 1). Wydaje się bowiem, że bez ogólnego wprowadzenia do *Ćwiczeń* trudno byłoby zrozumieć sens i głębię samych Adnotacji.

Wprowadzenie to zawiera osiem punktów. W pierwszym punkcie zwracam uwagę na niezwykłą wartość i znaczenie *Ćwiczeń duchowych*, odwołując się do świadectw świętych i wielu rekolektantów, także tych, którzy we współczesnych nam czasach odprawili rekolekcje ignacjańskie. Przytaczam także świadectwa rekolektantów, którzy odprawili *Ćwiczenia duchowe* w jezuickich domach rekolekcyjnych w Polsce. W drugim punkcie wprowadzenia przybliżam cel całych *Ćwiczeń duchowych*. Adnotacje mają bowiem pomóc osiągnąć główny cel *Ćwiczeń*. W trzecim punkcie wprowadzenia przywołuję wypowiedzi Kościoła na temat wartości *Ćwiczeń* ignacjańskich dla chrześcijan nie tylko XVI, ale także XXI wieku. Punkt czwarty wprowadzenia poświęcony jest analizie źródeł, z których czerpał św. Ignacy, pisząc *Ćwiczenia duchowe*. W kolejnym, piątym punkcie opisuję genezę *Ćwiczeń*, która jest w bezpośrednim związku z ich źródłami. W szóstym punkcie wprowadzenia analizuję różne

¹⁴¹ Por. Pius XII, *Nosti profecto*, „Acta Apostolicae Sedis” 1940, t. 32, s. 289–296. Tłumaczenie polskie: Św. Ignacy Loyola, *Pisma wybrane. Komentarze*, t. 2, dz. cyt., s. 276–284.

¹⁴² Por. Pius XII, *Discorsi e radiomessaggi di Sua Santità Pio XII. Decimo anno di Pontificato 2 marzo 1948 – 1 marzo 1949*, Roma 1949, s. 259–262. Tłumaczenie polskie w: Św. Ignacy Loyola, *Pisma wybrane. Komentarze*, t. 2, dz. cyt., s. 285–287.

¹⁴³ W cytatach z *Ćwiczeń duchowych* w przekładzie o. Mieczysława Bednarza pozostawiono zapis oryginalny, tj. *Ćwiczenia duchowe* (bez kursywy).

teksty *Ćwiczeń*, dzieląc je na teksty pierwotne, zwane archetypami (*arquetipos*), oraz teksty adaptowane, dostosowane (*acomodados*). W siódmym punkcie przybliżam historię przekładów i wydań *Ćwiczeń duchowych*. Tym, co jest również istotne dla tej pracy, to fakt, że przedstawiam także historię przekładów i wydań *Ćwiczeń* w języku polskim. Ostatni, ósmy punkt Wprowadzenia został poświęcony omówieniu niezwyklej metody *Ćwiczeń duchowych*.

W drugiej części pracy ukazuję Adnotacje na tle całych *Ćwiczeń duchowych*. W części tej zwracam uwagę na miejsce Adnotacji w *Ćwiczeniach*, przybliżam historię powstania Adnotacji, przedstawiam podział Adnotacji oraz analizuję cel Adnotacji. Jest on zarówno teoretyczny – służący zdobyciu pewnego zrozumienia *Ćwiczeń*, jak i praktyczny – pomagający dającemu i odprawiającemu *Ćwiczenia*. Trzecia część jest analizą treści wszystkich dwudziestu Adnotacji do *Ćwiczeń duchowych* św. Ignacego Loyoli. Każda z trzech części poprzedzona została krótkim wprowadzeniem i syntetycznym podsumowaniem.

W zakończeniu pracy podjęte zostało syntetyczne podsumowanie jej zasadniczych części. Podkreślone zostały także wnioski płynące z historyczno-teologiczno-pastoralnej analizy Adnotacji do *Ćwiczeń duchowych* św. Ignacego Loyoli.

W bibliografii, która została podzielona na źródła i opracowania, zawarte są pozycje, do których odwołuję się w książce. Na końcu książki został umieszczony także indeks osób.